

कर्नाटक सरकार

माय-मराठी

9

मराठी प्रथम भाषा
MARATHI FIRST LANGUAGE

Part - 2

इयत्ता नववी

KARNATAKA TEXT BOOK SOCIETY (R.)

6th Cross, Malleshwaram,
Bengaluru - 560 003.

अनुक्रमणिका

गद्य

अ. क्र.	पाठाचे नाव	साहित्य प्रकार	लेखक / लेखिका	पृष्ठ क्र.
7.	संत पुरंदरदास	चरित्र	डॉ. प्र.न. जोशी	1
8.	बाबाखान दरवेशी	व्यक्तिचित्र	व्यंकटेश माडगूळकर	9
9.	वाचू आनंदे	वैचारिक लेख	डॉ. स्नेहलता देशमुख	18
10.	उडती तबकडी आणि अफलातून टोळी	विज्ञान कथा	डॉ. जयंत नारळीकर	24
11.	सा रम्या नगरी मांस्को	प्रवास वर्णन	अश्विनी धोंगडे	33
12.	यंत्र	दलित कथा	योगीराज वाघमारे	39

पद्य

अ. क्र.	कवितेचे नाव	साहित्य प्रकार	कवी / कवयित्री	पृष्ठ क्र.
7.	पोया (पोळा)	ग्रामीण कविता	बहिणाबाई चौधरी	46
8. ♦	आचंद्रसूर्य नांदो	देशभक्ती गीत	ग.दि. माडगूळकर	51
9.	हिरवळ आणि पाणी	निसर्ग कविता	बा.भ. बोरकर	54
10. ♦	सुंदर ते ध्यान	विडंबन कविता	पु.ल. देशपांडे	58
11.	माहेराची वाट	भावकविता	इंदिरा संत	62
12.	पाखरांनो तुम्ही	सामाजिक	रमेश तेंडुलकर (मुक्तछंद)	66
13.	जग बदल घालुनी घाव	दलित कविता	आण्णा भाऊ साठे	70
14.	व्याकरण, लेखन,			72

♦ अशी खूण असलेल्या कविता पाठांतरासाठी आहेत.

७. संत पुरंदरदास

डॉ. प्र.न.जोशी

परिचय :

प्रल्हाद नरहर जोशी (1924-2004) हे विसाव्या शतकातील नामवंत श्रेष्ठ साहित्यिक म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी पुणे विद्यापीठाची पीएच. डी. पदवी संपादन केली होती. पुणे येथे काही काळ अध्यापनाचे कार्य केले. त्यांनी विविध विषयांवर लेखन केले आहे. 'अणुयुगाचे निमति', 'असे शोध असे शोधक', 'नव विज्ञान कथा', हे विज्ञान विषयक लेखन, 'भारतीय संत भाग एक, भाग दोन' हे संत साहित्या पर लेखन, 'असे धर्मवीर', 'आंधळी गौळण', 'काय भुललासी वरलिया रंगा' या कादंबऱ्या. मराठी वाङ्मयाच्या विवेचक इतिहासाचे प्राचीन व अर्वाचीन असे दोन खंड 'आदर्श मराठी शब्दकोश', असे विपुल लेखन त्यांनी केले आहे. त्यांना त्यांच्या साहित्य कार्याबद्दल महाराष्ट्र शासनाकडून आठ वेळा पुरस्कार मिळाले आहेत.

'संत पुरंदरदास' हा पाठ 'आपले संत' या पुस्तकातून संक्षिप्त करून घेतलेला आहे. संत पुरंदरदासांचे व्यक्तिमत्त्व व त्यांच्या विचारांचे दर्शन या पाठातून व्यक्त होते.

(मूल्य - भक्ती, त्याग)

कर्नाटकाचा तुकाराम म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला जातो, त्या पुरंदरदासांचा जन्म 1482 च्या सुमारास पुरंदरगड येथे झाला. वरदप्पा नाईक हे त्यांचे वडील व लक्ष्मीअक्का ही त्यांची आई, दोघे मोठे सत्त्वशील व धार्मिक वृत्तीचे होते. त्यांच्या घराण्यात सराफीचा धंदा असून थोडी सावकारीही होती. सर्वप्रकाराच्या ऐश्वर्यात एक उणीव अशी की, घरात पुत्रसंतती नव्हती. तिरुपतीच्या श्रीनिवास वेंकटेशाची, बालाजीची एकनिष्ठ सेवा दोघांनी बारा वर्षेपर्यंत केली आणि त्यांना मुलगा झाला. त्याचे नाव श्रीनिवास ठेवण्यात आले. श्रीमंत घरचा हा एकुलता एक मुलगा लाडात वाढत असल्यास नवल नाही.

वडील दिवंगत झाल्यावर मुलाच्याच हाती कारभार आला. श्रीनिवास किंवा शिवप्पा नाईक यांचे नाव सर्वत्र दुमदुमत होते. जात्याच बुद्धिमान असणाऱ्या या पोराने थोड्याच अवधीत आपला जम चांगला बसविला. व्यापार वाढविला. संपत्तीची रास उभी केली. विजयनगर, गोवळकोंडा, गुलबर्गा आदी राज्यांत हिरे, मोती, माणके इत्यादी रत्नांचे उत्तम पारखी म्हणून याचा लौकिक वाढत होता. विद्या, संगीतादी कला यातही शिवप्पाने प्रावीण्य संपादन केले. सत्त्वशील, सुशील व धार्मिक प्रवृत्तीची पतिपरायण स्त्री सरस्वती व शिवप्पा यांचा प्रपंच उत्कर्षाचे व ऐश्वर्याचे चालला होता. नवकोटनारायण म्हणूनच यांना लोक ओळखू लागले. या धनसंपत्तीच्या विकासाबरोबर जी मनाची उदारता वाढवण्यास हवी होती, ती मात्र येथे संकुचित झाली. धनसंपत्तीची भूक वाढली पण उदारवृत्ती कमी झाली. पैसा, पैसा, केवळ पैसा, हीच

एक दृष्टी श्रीनिवासाची बनली. घरी पत्नीसही मोठ्या धाकात ठेवले. कोणी अतिथी आल्यास कसे तरी त्याला पिटाळून लावावे, फारसा दानधर्म करू नये, अशीच वृत्ती बनत राहिली. उदारता, दया, क्षमा, सहानुभूती हे सद्गुण संपत्तीस शोभून दिसतात; पण येथे त्यांना अवसर नव्हता.

एके दिवशी एक भिकारी ब्राह्मण श्रीनिवासजींच्या दुकानी आला आणि गयावया करू लागला. “शेटजी, गरीब ब्राह्मण आहे. अन्न मिळणे मुश्कील आहे. काही दया करा. मुलगी लग्नाची आहे. लग्न होणे अवघड आहे. थोडी पैशाची मदत कराल का?”

शेटर्जींनी चटकन उत्तर दिले, “आज काही बोलू नकोस. उद्या ये परत.”

ब्राह्मण परत दुसऱ्या दिवशी आला व बोलला, ‘शेट, मी गरीब ब्राह्मण आहे. मुलीच्या लग्नाचे पुण्य घ्या.’

पुन्हा शिवप्पा म्हणाले, ‘उद्या या.’

शिवप्पाचे ‘उद्या या’ संपेना व ब्राह्मण हेलपाटे घालण्याचे थांबविना. पाच ते सहा महिने सारखे हेच चालले होते. शेवटी शिवप्पा या प्रकारास पाहून संतापले. ब्राह्मणास चिडविण्याच्या निमित्ताने त्यांनी त्याच्यापुढे एक पैसा फेकला व घेऊन जा असे फर्माविले. गरीब बिचारा ब्राह्मण पैशाकडे न पाहता त्याच पावली परत गेला.

पण तो तेथून जो निघाला तो शिवप्पा नाईक यांच्या घरीच गेला. साध्वी पत्नी सरस्वती घरात स्वयंपाकपाणी करण्यात गुंतली होती. ब्राह्मणाने हाक दिली, “बाई, मी एक दरिद्री ब्राह्मण. घरी फार गरिबी आहे. मुलीचे लग्न करावे म्हणतो, पण जवळ काही नाही. थोडी कृपा करा आणि मदत द्या. फार उपकार होतील बाई, कन्यादानाचे पुण्य घ्यावे.”

या गरीब ब्राह्मणाची दया त्या थोर स्त्रीस आली. तिने सुचविले, “तुम्ही असे करा ना, दुकानी जाऊन सर्व सांगा, कदाचित तुम्हाला काही मदत होईल.” नवऱ्याचा कंजूष स्वभाव तिला माहीत होता. पण ती बोलून गेली. ब्राह्मणाने घडलेली सर्व हकिकत सांगितली तेव्हा बाई अधिकच पेचात पडली. नवरा संतापी, करारी, निश्चयी, आपण काही दिले या ब्राह्मणाला तर भयंकर प्रसंग ओढवणार! काय करावे? कशी मदत याला द्यावी? या बिचाऱ्याचे संकट कसे दूर करावे? आपल्या हाती काय आहे? अशा विवंचनेत असताना तिच्या ध्यानात आले, आपल्या नाकातील नथ आपल्या वडिलांनी दिली आहे. ती देऊन टाकू. पुढचे पुढे पाहू. एक क्षणाचाही विलंब न लावता भारी किंमतीची नथ तिने नाकातून काढली व ब्राह्मणाला दिली आणि म्हणाली, “ही घे बाबा. दुसरे मजजवळ काही नाही. पण यात भागेल तुझे.” ब्राह्मणाने बाईस दुवा दिला. मोठ्या आनंदाने तेथून निघाला. पण ब्राह्मण पाहा किती विचित्र, तो परत शिवप्पाच्या दुकानी आला. शेटर्जीस वाटले पुन्हा ब्याद आली. पण ब्राह्मणाने नथ शिवप्पापुढे करून म्हटले, “शेट, आता नाही म्हणू नका. घरचा दागिना आणला आहे. चारशे मोहरा द्या लवकर. उशीर होत आहे मला.”

नथ निरखून पाहताच शिवप्पा चमकले. स्वतःच्या घरची नथ ओळखण्यास त्यांना वेळ लागला नाही. आपण या ब्राह्मणास एक पैसा देऊन हाकलले आणि घरी पत्नीने नथ देऊन टाकली! शिवप्पाचा क्रोध अनावर झाला. रागारागाने त्यांनी ती नथ सीलबंद करून तिजोरीत ठेवली व कुलूप लावून तसेच तडक रागावून घरी आले. पत्नी सर्व समजून होती. थरथर कापत बिचारी उभी राहून काय वर्षाव होणार, तो सहन करण्याच्या तयारीत होती. आल्याबरोबर पतीने प्रश्न केला, “नाकात नथ दिसत नाही? कुठे आहे? कुणाला दिली? की घरात काढून ठेवली?” पत्नी बिचारी काय बोलणार? भीतीने थरथरत खाली जमिनीकडे पाहत डोळ्यातून पाणी गाळीत उभी होती आणि इकडे धनलोभी पतीच्या रागाचा पारा चढत होता. “वाचा गेली का तुझी? बोल, नथ काय केलीस? तुझ्या बापाची झाली म्हणून काय झाले?”

“नाथ असे बोलू नका. नथ आपलीच होती. घरात काढून ठेवली आहे.” गोंधळलेली सरस्वती काही तरी बोलून गेली.

पत्नी खोटे बोलते हे स्पष्ट होते. शिवप्पा आणखी संतापले “घरात आहे? तर आण ती आत्ताच्या आत्ता. नाही तर याद राख, माझ्याशी गाठ आहे. जिवंत ठेवणार नाही....”

“नाथ, आपल्या हातून मरण्यापेक्षा अधिक चांगले काय आहे? पण मी नथ पाहते आहे की जिथे ठेवली तिथे.” असे म्हणून ती घरात गेली. आता काय करावे? प्रसंग मोठा कठीण आला खरे सांगावे तर आणखी पंचाईत. नथ द्यावी तरी कुठून ? अपराध केला त्याचे प्रायश्चित्त आपणच घ्यावे असे समजून तिने विषाचा पेला तयार केला आणि भगवंताला प्रार्थना केली. “दयाघना, तूच ब्राह्मणाच्या रूपाने आलास असे मी मानले व काही दुसरा विचार न करता नथ काढून दिली प्राणाशी संकट उभे आहे. पाहा तूच खरे-खोटे. पतीस सन्मती यावी, गरिबांचा कणव त्यांना वाटावा. एवढे मात्र देवा कर. मला मरणाची भीती नाही. मी तयार आहे.” एवढे म्हणून पेला तोंडाशी नेणार तो पेल्यात काही चमकले! तिने निरखून पाहिले. तिची नथ पेल्यात होती! तिचा हर्ष उन्मळून आला. डोळ्यात आनंदाचे, कृतज्ञतेचे अश्रु चमकले. “प्रभू, किती दयावंत तू! तुला सर्व लेकरांची काळजी!” म्हणून तिने नथ हातात घेतली व बाहेर येऊन नवऱ्याच्या हातावर ठेवीत बोलली. “ही घ्या नथ. आपलीच आहे.”

नथ तीच. ती पाहताच शिवप्पा चमकले. त्यांच्या आश्चर्यास सीमा उरली नाही. नथ हातात घेऊन तसेच ते दुकानात आले. तिजोरी उघडून त्यांनी पाहिले. सीलबंद केलेल्या पिशवीत नथ नव्हती! इतक्या बंदोबस्तात ठेवलेली नथ घरी कशी गेली ? श्रीनिवास शेटजीच्या बुद्धीस जोराचा धक्का बसला. धनसंपत्तीचा सारा दिमाख उतरून गेला. ऐश्वर्य एकसारखे विरघळू लागले! धावत घरी आले. पत्नीस सर्व हकिकत विचारली. ‘एक ईश्वरी कृपा’ एवढेच पत्नी बोलली. मग हा ब्राह्मण कोण? कुणास आपण सतावले? तो ब्राह्मण आपली परीक्षा पाहण्यास आलेला पंढरीचा विठ्ठल तर नव्हे? काय आपण केले? केवढा मोह! केवढी संपत्तीची नशा! केवढी अमानुषता!

शिवप्पाचे सारे जीवन पालटून गेले. त्यांनी स्नान करून पत्नीसह परमेश्वराची पूजा मनोभावे केली. आज प्रथमच त्यांच्या डोळ्यातून अश्रु पाझरत होते. अंतःकरण भरून आले होते. साऱ्या विश्वात परमेश्वरी कृपाच भरून राहिली असल्याचा अनुभव त्यांना येत होता. यथासांग पूजा झाल्यावर त्यांनी हातात तुळशीपत्र घेऊन सर्व संपत्तीवर, घरावर, इस्टेटीवर पाणी सोडले. सारे काही कृष्णार्पण केले. स्वतःसाठी काही ठेवले नाही. सकाळी ब्राह्मणांना बोलावून भरपूर दान दिले. गरिबांना, कंगालांना, गरजूंना बोलावून घरचे सर्व काही देऊन टाकले. स्वतःसाठी पत्नीसाठी घरात काही ठेवले नाही. कुंकवाची सोन्याची डबीसुद्धा त्यांनी निकालात काढली. ज्या धनसंपत्तीने माणूस बेभान होतो. तिचा स्पर्श नको, असे त्यांनी ठरविले. नवकोटनारायण एका दिवसात बैरागी बनले. धनसंपत्तीचा सारा नूर एका क्षणात उतरला. घरदार सोडून ते पत्नीसह पंढरपुरास आले. तेथील विठ्ठलावर त्यांचे मन जडले. त्याला पाहून त्यांच्या डोळ्यातून अश्रु झरू लागले. प्रेमभावात तल्लीन होऊन शिवप्पा कीर्तन करू लागले, नृत्य करू लागले. आधीचा संगीताचा अभ्यास हा असा उपयोगी पडला. कर्नाटकी संगीत कीर्तन पद्धतीचे प्रवर्तक म्हणून यांचा लौकिक वाढीस लागला.

विजयनगरचा राजा कृष्णदेव याचे गुरू यतिश्रेष्ठ स्वामी श्री व्यासराय मोठे अधिकारी पुरुष होते. यांच्याकडून शिवपणांनी मंत्रोपदेश घेतला. वेद, पुराण, स्मृती आदींची ओळख करून देऊन श्री व्यासरायांनी आपल्या या शिष्याचे नाव 'पुरंदर विठ्ठल' ठेवले. पुढे पुरंदरदास म्हणूनच सर्वजण म्हणू लागले. पुरंदरदासांचा लौकिक सर्वत्र वाढला. रोज भिक्षेचे अन्न आणावे व त्यात संतुष्टता मानून अखंड विठ्ठलस्मरण करावे. हा त्यांचा एकमेव उद्योग बनला. विठ्ठलाचे संगीत कीर्तन पुरंदरदासांनीच करावे अशी ख्याती सर्वत्र पसरली. दारिद्र्याचेही एक व्रत असते, ते पुरंदरदास व त्यांची पत्नी यांनी पूर्णपणे पाळले. भिक्षेचे अन्नसुद्धा घरी उरू न देता जलचर प्राण्यांना ते टाकावे असा रिवाज त्यांच्या घरी होता.

गुरुकृपेने पुरंदरदासांची कवित्वशक्ती जागृत होऊन त्यांच्या मुखातून उत्तमोत्तम पदे बाहेर पडू लागली. लोकांना उपदेश, वैराग्य, भक्ती, तत्त्वज्ञान यांचा साठा पुरंदरदासांच्या पदांतून प्रगट झाला. कर्नाटक संगीताचे उद्धारक म्हणून पुरंदरदासांची कीर्ती वाढली. कन्नड भाषेचे वैभव पुरंदरदासांच्या पदांमुळे वाढीस लागले. दासांनी पुष्कळ पदरचना केल्याचा उल्लेख असला, तरी आज त्यांची फारच थोडी कविता उपलब्ध आहे. द्रौपदीवस्त्रहरण, सुदामचरित्र, परतत्त्वसार इत्यादी ग्रंथही त्यांच्या नावावर आहेत. दासांच्या पदांची प्रसिद्धी मात्र सर्वत्र आहे. पुरंदरदासांनी सर्व भारतभर तीर्थयात्रा केली. पंढरपूरचा विठ्ठल तर त्यांचे आवडते दैवत. आपल्या पदांच्या शेवटी ते पुरंदर विठ्ठल असाच उल्लेख नेहमी करीत.

श्रीविठ्ठल भेटला, परमेश्वराची जवळीक लाभली, याचे किती गोड अनुभव पुरंदरदासांनी वर्णन करावेत? एका पदात त्यांनी म्हटले आहे, 'हा पहा देव आला. माझा स्वामी आला. देवाधिदेव शिखामणी आला. शेषावर शयन करणारा, गरुडावर बसणारा, अर्जुनाला वश असणारा हा नारायण आला. नंदांलाही गोचर न होणारा नित्य तृप्त असणारा, हसतमुख असा हा पुरंदर विठ्ठल भेटीसाठी आला आहे.

पुरंदरदासांनी परमेश्वर आळवणी किती प्रकारांनी करावी. "पुरंदर विठ्ठला, माझी दुष्कर्म नाहीशी करून माझे रक्षण कर.. देवा, अद्याप माझी दया तुला आली नाही, इतका मी दुष्ट व टाकाऊ आहे? तुझे ब्रीद तू विसरलास? माझी स्थिती तुला माहीत असून तू माझा हात सोडतोस? कोण मला तुझ्याशिवाय दुसरे आप्त आहेत? पितामाता सर्व काही तूच. भक्तवत्सला, या पुरंदरदासाला जवळ कर."

आत्महितासाठी माणसाने कसे वागावे याविषयी पुरंदरदासांनी फार श्रेष्ठ प्रकारचा उपदेश केला आहे. ते म्हणतात, "जेने देहावर पाश टाकले आहेत. मना, आता तरी तू आशा सोड. धन, दारा म्हणजे पत्नी, भूमी यांचा मोह सोडून नीरजनाभ श्रीपुरंदर विठ्ठलासी सख्य जोड ना!" शरीरसौंदर्यावर मोहित होणाऱ्यास उद्देशून दास म्हणतात, "कशासाठी या तनूवर मोहित होतोस? क्षणात रोष येतो, क्षणात पोष होतोस, क्षणाक्षणाला या देहाचा रंग बदलतो. हा मुलगा, हा मित्र, हा शत्रू, हा बांधव असा व्यर्थ अभिमान निर्माण होतो. पण ज्या देहाचा अभिमान बाळगतोस, त्याचे एके दिवशी भस्म होणार आहे! वेळीच पुरंदर विठ्ठलचे स्मरण कर."

समाजातील भोंगळ समजुतीवर दासांचा फार कटाक्ष होता. वेडगळ रीतिभाती त्यांना मान्य नव्हत्या. एका पदात त्यांनी विचारले आहे. ओवळेसोवळे म्हणून उगाच का फुशारकी मारतोस? दुसऱ्याचा स्पर्श

झाला म्हणजे मूर्खा तू ओवळा होतोस? हे सोवळे तू आणलेस कोठून? सोवळाही तूच, ओवळाही तूच, जळो तुझे हे सोवळे! अस्थिचर्म, मलमूत्र यात वास करणारा तू सोवळा होय? जन्मल्याबरोबर सुतक, मेल्यावर सुतक आणि मध्येच सोवळे कसे आले रे? मूर्खा, पापविनाशी गंगेत चर्म धुतले की कर्म नष्ट होते की काय? आतले मर्म समजावून घे आणि निर्मळ अंतःकरणाने श्री पुरंदरदास म्हणतात, “पावलोपावली उडी मारली म्हणजे सोवळे का? विश्वचालकाच्या पदकमलाचे ध्यान हे खरे सोवळे. वस्त्र धुऊन, वाळवून नेसले म्हणजे ते सोवळे होत नाही. पोटातील काम, क्रोध, मद, मत्सर नष्ट करणे म्हणजे सोवळेपणा येणे. पापाला न भिता दुसऱ्याच्या मनास प्रखर शब्दांनी दुखविणे म्हणजे का सोवळे ? स्वतः यथेच्छ भोजन करायचे आणि अतिथीला उपाशी ठेवायचे हे सोवळे काय? गडया, पुरंदरविठ्ठलाचे स्मरण हे खरे सोवळे!”

पुरंदरदासांच्या या क्रांतिकारक विचारातूनच सामाजिक समतेकडे लोकांचे मन वळले. प्रसिद्ध संत कनकदास पुरंदरदासांच्या परंपरेतील यांनाही उपदेश श्रीव्यासजीचाच. पुरंदरदासांनी याप्रमाणे भक्तीचा अखंड प्रसार केला. लोकांना सन्मार्गास लावले. चाळीस वर्षेपर्यंत त्यांचा हा उद्योग वैरागीवृत्तीने चालू होता. प्रवास नेहमीच असे. तिरूपती, घटिकाचल, कालहस्ती, कंची, मायावरम, श्रीरंग, मदुरा, रामेश्वर, कन्याकुमारी, विजयनगर इत्यादी ठिकाणी त्यांचा संचार असे. तुंगभद्रा, कावेरी या म हानद्यांवर त्यांची स्तुतिस्तोत्रे आहेत. विजयनगरच्या कृष्णदेवरायाने हंपीक्षेत्रास चक्रतीर्थाजवळ दासांच्या भजनासाठी एक विस्तीर्ण मंडप बांधून दिला. दासमंडप म्हणून याचा महिमा आहे. दासांनी आयुष्यभर भगवद्भक्तीचा प्रसार आपल्या संगीतमय मधुरवाणीने केला आणि सन 1564 पौषी अमावस्येस अनागोंदी येथे दास श्रीविठ्ठलचरणी विलीन झाले. कर्नाटकच्या या कीर्तनभक्तीची ज्योत पांडुरंगतेजात निमाली.

शब्दार्थ :

■ सराफी-सोन्याचांदीचा व्यापार करणारे ■ संतती - मुलेबाळे ■ सत्त्वशील- सर्व सद्गुणांचा द्योतक ■ साध्वी- पवित्र, सद्वर्तनी स्त्री ■ सन्मती- चांगली बुद्धी ■ बैरागी - संन्यासी, साधू ■ कंजूष-कृपण, चिक्कू ■ एकनिष्ठ - अढळ, श्रद्धावान ■ उत्कर्ष-भरभराट ■ उन्मळणे-मुळासकट उपटून टाकणे ■ आतिथ्य- योग्य पाहुणचार, आदरातिथ्य ■ दुवा देणे- आशीर्वाद देणे ■ वाचा-बोलणे ■ पारा चढणे - क्रोध अनावर होणे ■ बाका प्रसंग-कठीण प्रसंग

टीपा : संत पुरंदरदास यांना श्रीनिवास व शिवप्पा या दोन्ही नावानी ओळखले जाते.

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) पुरंदरदासांच्या घराण्यात कोणता व्यवसाय होता ?

(अ) वखारीचा	(ब) सराफीचा
(क) लोहाराचा	(ड) शेतीचा

(आ) कर्नाटकाचा तुकाराम म्हणून यांचा उल्लेख करतात.

(अ) संत बसवेश्वर	(ब) संत कनकदास
(क) संत पुरंदरदास	(ड) संत चन्नबसवेश्वर

(इ) श्रीनिवासाचा स्वभाव संसारात असताना कसा होता ?

(अ) संकुचित	(ब) उदार
(क) विनोदी	(ड) चतुर

ई) सरस्वतीने आपल्या नाकातील नथ कोणाला दिली ?

(अ) ब्राह्मणाला	(ब) सराफाला
(क) विठ्ठलाला	(ड) पतीला

उ) शिवप्पाने रागारागाने नथ येथे सीलबंद करून ठेवली.

(अ) तिजोरीत	(ब) पेटीत
(क) बँकेत	(ड) पोष्टात

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) पुरंदरदासांचा जन्म केव्हा व कोठे झाला ?
(आ) शिवप्पाने आपल्या सर्व संपत्तीचे काय केले ?
(इ) शिवप्पाचे नाव पुरंदर विठ्ठल असे कोणी ठेवले ?
(ई) पुरंदरदासानी कोणाची भक्ती केली ?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) गरीब ब्राह्मण साध्वी सरस्वतीकडे जाऊन कोणती विनंती करतो ?
(आ) संत पुरंदरदासांच्या साहित्यलेखनाची माहिती लिहा.
(इ) शिवप्पाचे जीवन कोणत्या प्रसंगाने पालटून गेले ?
(ई) कोणत्या अपराधाचे प्रायश्चित्त सरस्वती घेणार होती ?

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

(अ) “नाथ, आपल्या हातून मरण्यापेक्षा अधिक चांगले काय आहे?”

(आ) “प्रभू, किती दयावंत तू! तुला सर्व लेकरांची काळजी!”

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

(अ) शिवप्पाच्या पत्नीस ‘थोर स्त्री’ असे का म्हटले आहे?

(आ) शिवप्पाने आपल्या संपत्तीचे वाटप का केले?

(इ) पुरंदरदासांचे सोवळ्या -ओवळ्याबद्दलचे विचार स्पष्ट करा.

प्र.6 (वा) खालील प्रश्नांची आठ ते दहा ओळीत उत्तरे लिहा.

(अ) पुरंदरदासांच्या भक्तिमार्गातील कार्याबद्दल माहिती लिहा.

(आ) पुरंदरदासांनी विठ्ठलाची स्तुती कशी केली आहे?

भाषाभ्यास :

(अ) वाक्प्रचारांचा अर्थ सांगून वाक्यात उपयोग करा.

दुवा देणे, पारा चढणे, वाचा जाणे, बाका प्रसंग, आतिथ्य करणे

(आ) खालील सामासिक शब्दांचा विग्रह करून समास ओळखा.

कन्यादान, पतीपत्नी, दयावान, यथासांग, मंत्रोपदेश

(इ) संधी सोडवा.

मंत्रोपदेश, सन्मती, उत्तमोत्तम, प्रायश्चित्त

(ई) समानार्थी शब्द लिहा.

अतिथी, विरक्त, लौकिक, सुशील, क्रोध, लोभी

उपक्रम :

- संतांची पदे मिळवून वाचा.
- डॉ. प्र. न. जोशी यांचे ‘आपले संत’ हे पुस्तक वाचा.
- संतांची चित्रे एकत्रित करा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा.

विपरीत शिथिलीकरण सांसारिक

फुफ्फुस प्राथमिक निःस्वार्थी

८. बाबाखान दरवेशी

व्यंकटेश माडगूळकर

परिचय :

व्यंकटेश दिगंबर माडगूळकर हे (1927-2000) मराठीतील थोर साहित्यिक म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी 1942 च्या स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला. 1950 पासून मराठी चित्रपटसृष्टीत पटकथा लेखन करण्यास सुरुवात केली. त्यांनी 'मी तुळस तुझ्या अंगणी', 'वंशाचा दिवा', 'सांगत्ये ऐका' इत्यादी चित्रपटांचे पटकथा लेखन केले. 'सत्तांतर', 'कोवळे दिवस', 'बनगरवाडी' या त्यांचा कादंबऱ्या 'नागझिरा', 'रानमेळा' हे ललित लेखन, 'ओझं', 'काळी आई', 'गावाकडील गोष्टी', हे कथा संग्रह असे विपुल लेखन त्यांनी केले आहे. 1983 मध्ये अंबेजोगाई येथे भरलेल्या साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. त्यांच्या साहित्यातून ग्रामीण निसर्ग आणि मानवी जीवन यांचे अतिशय जिवंत रसरशीत प्रत्ययकारी दर्शन घडते.

बाबाखान दरवेशी हा पाठ 'माणदेशी माणसं' या व्यक्तिचित्रणात्मक पुस्तकातून घेतलेला आहे. यातून बाबाखान दरवेशीचे स्वभावदर्शन अतिशय स्वाभाविकपणे घडविले आहे.

(मूल्य : भूतदया)

बाबाखान दरवेश्याच्या राहत्या छपरापुढं तशा काळोख्या रात्री पाच-पंचवीस माणसं गोळा झाली. कारण मध्यान्हरात्र टळून गेल्यावर एकाएकी कालवा ऐकू आला. दरवेश्याच्या बायकोनं गहिवर मांडला होता आणि त्याला तिची चिल्लीपिल्ली साथ करीत होती. त्या गोंधळानं आसपासचे शेजारीपाजारी आणि राखणीचे रामोशी धावून आले. दरवेश्याच्या छपरापुढं गर्दी झाली. जो तो दुसऱ्याला पुसू लागला - "अरं काय झालं? कोण दगावलं का काय?"

"का आग लागली छपराला आतनं?"

पण कोण काय सांगणार? काळोख किट्ट. कुणापाशी दिवा नाही काही नाही. दरवेश्यानं आतून कवाड जाम लावून घेतलेलं आणि रडण्याचा कल्लोळ चाललेला. मग आत काय झालं आहे हे कोण कसं सांगणार? माणसांची अशी गवगव चालली होती. त्यातूनच कोणीसं ओरडलं - "ए उमा नाईक, म्होरं हो आन् लाथ दे कवाडावर, काय गोंधूळ हाय बघू दे."

हातातली काठी सावरीत उमाजी नाईक पुढं झालां आणि कवाड ठोठावून म्हणाला, "काय गडबड हाय आत? कवाड खोला बघू!" पण आतून एक नाही, दोन नाही. रडण्याचा गोंधळ चालूच.

"तसं खोला म्हणून खोलणार नाही कुणी उमाजी, उचलून बाजूला ठेव कवाड" कोणी सूचना केली.

पण एवढ्यात कवाड खोललं गेलं आणि बाबाखानाची दहा-बारा वर्षांची कळती पोरगी, वर्षभराच्या भावाला कडेवर घेऊन बाहेर आली. ती हुंदके देत होती. ते पोरगं किंचाळत होतं.

तिच्या दंडाला धरून उमाजी म्हणाला- “काय झालं. ग पोरी, का वराडतियास?”

पण पोरगी काही न सांगता जास्तच हुंदके देऊ लागली. आसपासचे लोक पुढं सरसावले आणि वैदूच्या कुत्र्यागत त्यांनी तिला येरगटली.

“अग वराडतियास का? सांग की काय झालं ते?”

“दोन हुंदं द्या पाठीत म्हणजे बोलंल!”

“अरं नका रं लेकराला. सांग बाई का झालं?”

प्रश्नांचा भडिमार झाला आणि मग स्फुंदत तिनं सांगितलं - “बाबानं आईला मारलं लई”.

“काय झालं?” नीट ऐकू न आल्यामुळं एकजण ठसकला.

त्याला परस्परच उत्तर मिळालं- “हात् त्येच्या! अरं दरवेश्यानं आपल्या बायकुला मारलं!”

काही तरी भयंकर बघण्या - ऐकण्यासाठी फसफसलेली मनं उतू जात असलेल्या दुधावर पाण्याचा सपकारा बसावा तशी खाली बसली.

प्रश्नच मिटला. नवऱ्यानं मारलं आणि पावसानं झोडपलं, तक्रार न्यायची कुणाकडं? नवरा-बायकोच्या भांडणात कोण काय बोलणार? तरी पण कशाची तरी शिकार करण्याची सुप्तवृत्ती उफळलेली. मग दरवेश्याला फैलावर का घेऊ नये? एकजण घोगऱ्या आवाजात ओरडला - “बाबाखान, बाहेर ये आतनं. काय तक्रार हाय तुझी? अशी रात्री - अपरात्री काय म्हणून बडवलीस बायकोला?”

पण बाबाखान आत, अंधारात गपचिप बसून होता. रडण्याचा आवाजही बंद झाला. आतून काही उत्तर येत नाही हे पाहून स्वतःला वाजवीपेक्षा जास्त शहाणी समजत असलेली एक प्रौढ कुळंबीण मोठ्या सात्त्विक संतापानं बोलली - “आतनं ओढून काढून चेचा की मुडद्याला. बाईल भोळसट घावलिया आन् ह्यो खवीस जवा तवा लाथा घालतुया तिला. बाइलीभोवतीच आलायं मुडद्याचा खवीसपणा!”

“आणि मग दहा घरची दहा तोंडं बोलू लागली - “दाणे मागून जगतुया इथं, पोटाला मिळतंय म्हणून माजलाया.”

“द्या की पेकाटात लाथ घालून हाकलून गावाबाहेर”

“द्वाड, उटलं सुटलं काय तरी खुसपाट काढून त्या बायकुला ढोरावानी घालतोय काट्या. बरी घावलिया गरीब. माज्यावानी एखादी असती तर टकुऱ्यात धोंडा घालून जीवच घेतला असता असल्या दादल्याचा!”

“अरे ए बायल्या, बाहेर ये, दातखीळ का बसलीय तुजी!”

सगळेजण नाही नाही ते बोलले. पण बाबाखाननं आतून हूं का चू केलं नाही. कशाला करील?

गावातल्या भाकरीवर जगत होता तो. दातखीळ बसल्यासारखा तो अंधारात गपचिप बसून होता. सारे शिव्याशाप ऐकून घेत होता. अखेर कोणी समंजस बोलला,

‘द्या सोडून! नवरा बायकोची कलागत. मरंनात का तिकडं!’

त्यावर ‘तसं कसं? सकाळी चावडीवर बोलावून घ्या असं बोलत बोलतंच एक एक जण घराकडं वळला. मीही वळून चालता झालो!

हा बाबाखान दरवेशी मोठा हिरवट टाळक्याचा माणूस होता. पण सामान्यतः इतरांशी त्याची वागणूक तशी काही वावगी नव्हती. पाच वर्षांच्या पोराला सुद्धा तो सरकार, हुजूर असं संबोधी. मोठ्या आदबीनं वागे, इथं येऊन त्याला आठ पंधरा दिवस झाले होते. ऐन सुगीचा मोक्या गाठून तो उतरला होता. बेट्याचा खटलाही मोठा. बायको, सहा-सात पोरं, घोडं, म्हैस, कुत्रं आणि अस्वल एवढ्यांचा पोशिंदा होता तो. पाटलाच्या हातापाया पडून त्यानं त्याचं एक मोकळं, छप्पर मागून घेतलं होतं, आणि त्यात आपलं बिन्हाड टाकलं होतं. अस्वल घेऊन तो वाड्या-वस्त्या धुंडी आणि मनगटातली लोखंडाची कडी वाजवून म्हणे-“खडे रहो बेटा, बंदूक घेऊन लढाईला चालला गंगाराम, ओ हो रे गंगाराम, शाबास गंगाराम!” असं ओरडून ओरडून त्या गयाळ प्राण्याचा खेळ करी. पायली पायली जोंधळे उकळी. सुगीचे दिवस. कुणव्याच्या घरी खांडापर्यंत धान्याच्या ठेली लागलेल्या. त्यामुळं उदं म्हणता त्याचं पात्र भरे. शिवाय देवक्राणीपणाचा छुपा धंदाही तो करी. अडाणी बायाबापड्यांना हव्या त्या थापा देऊन लुबाडी.

बाबाखानच्या वागण्याचा झोकही तसाच. अंगापिंडानं तो चांगला टणक होता. आणि गाजरासारखा लाल. त्याच्या तोंडावर देवीचे वण होते आणि एक डोळा बारीक करून बोलण्याची त्याला सवय होती. भडक हिरव्या रंगाचा कोसला पटका खुबीनं एका कलावर बांधलेला. अंगात रंगीत कापडाची मुंडेछाट पैरण, तिला चांदीची बटणं. खाली भारी किमतीचं धोतर आणि पायात गोंड्याचं पायताण, मोठं झोकात वागणं असे त्यांचं. आणि बोलणं खडीसाखरेच्या खड्यागत गोड. कुठंही वाटेत गाठ पडली की आदबीनं वाकून तो म्हणे-“सलाम हुजूर, कुणीकडे निघाले पाय?”

त्याच्या त्या आदबीनं ऐकणाराही खूष होई आणि म्हणे

“राम राम बाबाखान, कसं काय?”

“हां सरकार, तुमच्या पायाच्या आधारानं ठीक चाललंय.”

“आणि नुसतं अस्वलच दिसतंय तुझ्यापाशी. वाघ नाही का?”

“वाघ खर्ची पडला मागल्या साली. नवीन जनावर मिळत नाही आणि त्याची उसाभरही दांडगी. या महागाईच्या दिवसात आपलंच पोट भरण्याची पंचाईत, मग त्याला कुठं सांभाळू? अस्वलाची गोष्ट वेगळी. त्याला काय मांस लागत नाही, काही नाही. शेरभराच्या कण्या भरडून शिजवल्या म्हणजे त्याच्यावर भागतं काम.”

या मिठ्ठास बोलण्याबरोबर आणखीही एक कसब बाबाखानपाशी होतं. तो उत्तम 'भेदिक' म्हणणारा होता. खेड्यातील लोकांना 'भेदिक' गाण्याचा शोक दांडगा. बाबाखानपाशी तानाजीच्या पोवाड्यापासून तो परब्रह्म, माया, प्रकृतीपर्यंतच्या सर्वगाण्यांचा साठा होता. ऐकणाऱ्या मंडळींची लायकी हेरून तो कधी तानाजीचा पोवाडा तर कधी रामायणातील मारुती जन्मावरचं गाणं लावी. सुरत्या चांगला असला म्हणजे गाणं झकास रंगे. मारुतीच्या देवळापुढील पटांगणात बाबाखानचं गाणं ऐकत शौकीन मंडळी रात्रीच्या रात्री उजाडवीत. त्याच्या या कसबामुळं आसपासच्या पाच-पंचवीस खेड्यांत तो सर्वांना परिचित होता.

पुढं पुढं बाबाखाननं रात्री अपरात्री बायकोस झोडायचं आणि तिनें भला मोठा गळा काढायचा हे प्रकरण नित्याचच झालं. कुणी बाबाखानला त्या संबंधी विचारलं तर तो हसून बोलायचा-“काय सरकार, मला तरी काय वेड लागलंय होय उगीचच मारायला! भोळसट आहे. काय तरी करून बसती. टक्याला जास्त त्रास झाला म्हणजे हाणतो झालं दोन तडाखे.”

आणि नाही तरी बाबाखानची बायको वेडसरच होती. वेडसर म्हणण्यापेक्षा भोळीभावडी म्हणा. वेडबागडं रूप; झिज्या सदा विस्फारलेल्या. अंगावर कसं तरी गुंडाळलेलं सुडकं, बाबाखानची बायको म्हणजे खरोखरच एक ध्यान होतं. पोरांचं लेंढार मागं घेऊन ती कुठंतरी भटकत असे गावात. बाबाखानला पोरंही उदंड. तीन पोरी आणि चार पोरं. त्यातली निम्मी अधिक आई सारखी वेडीविट्टी होती. पण थोरली एक पोरगी आणि धाकटं एक पोर दिसायला चांगलं होतं. म्हशीमागून रानोमाळ चिंध्या उडवीत हिंडताना त्यांना पाहिलं की मला नेहमी वाटायचं, न्हाऊ माखू घातलं आणि एखादं धुवट चिरगूट अंगावर घातलं तर ही पोरं एखाद्या कोकणस्थ ब्राह्मणाच्या मुलांच्या तोंडात मारतील रूपानं!

पोरांचं ते लेंढार पाहून कोणी बाबाखानला विचारलं की - “बाबाखान, चिगोर बराच दिसतोय गड्या!”

तर बाबाखान एक डोळा बारीक करून आणि आपलं नेहमीचं हसू तोंडावर आणून म्हणायचा- “असू द्या मायबाप, अल्लाघरचा पानमळा हाय. आपल्या हातात काय त्याचं !”

पण बिथरला म्हणजे बाबाखान या अल्लाघरच्या पानमळ्याला गुरासारखा बदडायचा. त्याचं काळीज काय दगडाचं होतं की काय कोण जाणे! त्यामुळं तो गावातल्या लोकांशी जरी नीट वागे तरी त्याचा देवऋषीपणा, मंत्रतंत्र, उग्रमुद्रा आणि तापट स्वभाव यामुळं बाबाखान म्हणजे हिरवट टाळक्याचा माणूस अशी गावकऱ्यांची समजूत होऊन चुकली होती.

आमच्या वाड्याला लागूनच बाबाखानचं बिऱ्हाड होतं. छपरात त्याचा गाडग्यामडक्यांचा संसार आणि दाराला लागूनच एका बाजूला अस्वल डांबलेलं. नाकातली वेसण पुढच्या बाजूच्या खुंट्याला आणि मागला एक पाय मागल्या खुंट्याला जखडलेला. त्या अपुऱ्या जागेत ते गचाळ नि गलिच्छ जनावर सदान्कदा तोंडानं चमत्कारिक आवाज करीत झुलत असायचं. त्याच्या अवतीभवती नेहमीच बाळगोपाळांची गर्दी. मजेखातर एखाद्यानं खडा फेकून मारला की, वसकन् ते अंगावर येई. तशा गुलामगिरीतही त्याच्या अंगातली गुर्मी कमी झाली नव्हती.

एके दिवशी भर दुपारचं अंगणातल्या लिंबाखाली सतरंजी टाकून मी पुस्तक वाचीत पडलो होतो, आणि एकाएकी बाबाखानच्या घराकडून बॉब ऐकू आली. आणि त्याची थोरली पोरगी मोठ्यानं कोकलू लागली.

“मेलं मेलं, पोरगं अस्वलानं मारलं!” मी धावत बाहेर गेलो.

बघतो तर बाबाखानचं वर्षा-दीड वर्षाचं पोर अस्वलानं पुढच्या दोन पंजात धरलेलं आणि ते त्याला घुसळत आहे.

लांब उभी राहून पोरगी ओरडत होती आणि ते पोरगं किंचाळत होतं. पोरीचा तो ओरडा ऐकून दळायला गेलेली बाबाखानची बायको ओरडत ओरडत आली आणि सपाट्यानं पुढं होऊन तिनं पोरगं अस्वलाच्या पंजातून ओढून घेतलं!

माणसं जमा झाली आणि कोकलू लागली.

“बरं तर बरं - पोर मेलं असतं आज!”

“आन् या गाढवाला कळू नये का, अस्वल जाण्यायेण्याच्या वाटेवर बांधलय ते!”

“अगऽबया, पोराला ओरबाडून काढलंय नुसतं. आन् बाई तू ग कुटं गेली हुतीस पोरगं एकलं टाकून?”

दरवेश्याच्या बायकोनं पोरगं छातीशी घट्ट धरलं होतं. तिचं कपाळ डबडबलं होतं. रडवेल्यापणे ती बोलली-

“अव, थोरली पोरगी हुती घरात; तिला ध्यान ठेवायला सांगून मी गेले दळायला चौगुल्याच्या जात्यावर. मला काय ठावं ही पोरगी असं इसंबतिया ते!”

ही भाषा चालली होती एवढ्यात बाबाखान सणाट्यानं तिथं येऊन दाखल झाला. तो कुठं रामोशवाड्यापाशी गप्पा हाणत बसला होता. कुणीसं सांगितलं की, पोरगं अस्वलानं धरलं तेव्हा धावत आला.

मला वाटलं की, आता त्या अस्वलाची आणि बाईची आली कंबक्ती. हा हिरवट माणूस धोंडा उचलून डोक्यात घालायला मागंपुढं पाहणार नाही.

“किं गे, क्या हुवा?” असं दरडावून म्हणत तो बायकोपाशी गेला. त्यानं तिच्या हातून पोरगं घेतलं आणि त्याच्या पाठीवरल्या ओरखड्यावरून हात फिरवून तो बायकोवर पुन्हा खेकसला-

“तू कुठं गेली हुतीस बॉबलत? मेलं असतं पोरगं आज. जनावरच ते, त्याला काय. घोळसून मारलं असतं पोर!”

त्याची ही सरबक्ती चालू होती एवढ्यात जमलेल्या मंडळीतून कुणीसं त्याला डाफरलं-“लेका, पण तुला किती गडया अब्रू? उंबऱ्याजवळ कुणी बांधतं का असलं जनावर? पोरंबाळं जायची यायची!”

बाबाखान रागानं लाल झाला होता. त्याचे डोळे तांबडेलाल झाले होते. पोरगं बायकोच्याकडं टाकून तो आत गेला आणि मनगटासारखं एक टिक्कर घेऊन बाहेर आला, त्या अस्वलाकडं वळला.

मी मनात म्हणालो - मरतंय आता अस्वल! पण बाबाखाननं अस्वलाला मारलं नाही. त्यानं हातात काठी घेतली ती केवळ बुजगावणं म्हणून. केवळ त्यानं ते जनावर त्या जागेवरून सोडून जरा अंतरावर बांधलं. एक हलकीशी काठी सुद्धा बाबाखाननं मारली नाही!

या प्रकारानंतर दुसऱ्या दिवशी सकाळी राखुंडीनं दात घाशीत मी दरवाजात उभा होतो. समोर दोन कोंबडे अटीतटीने एकमेकांशी झुंजत होते. तो सामना पाहात होतो. एवढ्यात बाबाखान तिकडून आला.

“सलाम सरकार, काय लढत बघताय मुर्ग्याची?”

“राम राम! होय बाबाखान. बघ की काय इरेला पडलेत दोघेही. तुझ्यावाणी तापट दिसतात बेटे!”

बाबाखान ओशाळून हसला.

“बाबाखान, मोठा चमत्कारिक माणूस दिसतोय गड्या तू?”

“कसूर माफ असावी सरकार, काय चुकी घडली?”

“अरे, गृहस्था, एवढ्याशा कारणावरून बायकोला ढोरासारखा तुडवतोस आणि काल ते जनावर पोटाच्या पोराला जीवं मारीत होतं तर त्याला चार बोटांनी शिवला सुद्धा नाहीस?”

माझ्यासारख्या माणसाकडून असले प्रश्न विचारले गेले म्हणून खरोखरीच बाबाखान अति खजील झाला होता! तरी तो पक्का खरा. हसून आणि एक डोळा बारीक करून म्हणतो काय.

“हुजूर, बायको काय एक मेली तरी दुसरी मिळेल. पण काल जर का रागाच्या तावात हाणलं असतं आणि वर्मी टोला लागून जनावर पटकन् मेलं असतं तर कुणाला विचारायचं होतं? शिकलंसवरलेलं जनावर मिळणं कठीण. आणि ते हाय म्हणून जगतोय”!

शब्दार्थ :

■ येरगटणे - गुरफटणे ■ आदाब - वंदन, मुजरा ■ कालवा - गर्दी ■ गहिवर मांडणे - कंठ दाटून येणे ■ सद्गदित होणे - दुःख व्यक्त करणे ■ रामोशी - एक जात ■ दरवेशी - अस्वलाचा खेळ दाखवणारा ■ दगावणे - मरण पावणे ■ कवाड - दार ■ कल्लोळ - आरडा ओरडा ■ हुंदके देणे - रडण्याचा उमाळा ■ वैदू - वनस्पती औषधे देणारा ■ हुंदं - हिसडा मारणे ■ कलागत - भांडण ■ हिरवट - चिडखोर, तिरसट ■ ओशाळणे - लज्जित होणे ■ इरेला पडणे - इर्षेला पडणे पकाळीज - अंतःकरण ■ गुर्मी - मगरूरी ■ खर्ची पडणे - संपणे ■ मन उतू जाणे - मन भरून येणे ■ धोंडा घालणे - घात करणे

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) बाबाखानने कोणता प्राणी पाळला होता?

(अ) माकड	(ब) अस्वल
(क) कुत्रा	(ड) वाघ

(आ) त्याच्या अस्वलाचे खाद्य कोणते होते?

(अ) गवत	(ब) मांस
(क) शेरभर भरडलेल्या कण्या	(ड) झाडांची फळे

(इ) बाबाखान हा कोण होता?

(अ) कलाकार	(ब) भांडखोर
(क) दरवेशी	(ड) वेडा

(ई) बाबाखानने अस्वल कोठे बांधले होते?

(अ) येण्या जाण्याच्या रस्त्यात	(ब) झाडाखाली
(क) घरापासून दूर	(ड) देवळापाशी

(उ) बाबाखानने अस्वलाला का मारले नाही?

(अ) ते त्याचे उदरनिर्वाहाचे साधन होते	(ब) ते त्याने पाळले होते.
(क) ते त्याचे काम करत असे	(ड) ते त्याला प्रिय होते.

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) दरवेश्याच्या घरापुढं माणसे का जमा झाली होती?
- (आ) दरवेश्याचे नाव या पाठात काय आहे?
- (इ) बाबाखानने अस्वल का पाळले होते?
- (ई) बाबाखानला 'हिरवट टाळक्याचा' असे का म्हटले आहे?
- (उ) बाबाखानला राहायला घर कोणी दिले होते?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) दरवेशी, हा कोण होता ? तो पोटासाठी काय करत असे?
- (आ) बाबाखानच्या अंगी कोणकोणते कसब होते?
- (इ) बाबाखान लेखकाच्या गावी का आला होता?

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) “आन् या गाढवाला कळू नये का? अस्वल जाण्यायेण्याच्या वाटेवर बांधलंय ते!”
(आ) “शिकलंसवरलेलं जनावर मिळणं कठीणं. आणि ते हाय म्हणून जगतोय!”
(इ) “नवच्यानं मारलं आणि पावसानं झोडपलं तर तक्रार न्यायची कुणाकडं.?”

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) बाबाखान दरवेश्याच्या स्वभावाचे वर्णन करा.
(आ) अस्वलाच्या खेळाचे वर्णन तुमच्या शब्दात करा.

प्र.6 (वा) खालील प्रश्नांची आठ ते दहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) बाबाखानने अस्वलाचा सांभाळ कशा प्रकारे केला होता?
(आ) बाबाखानच्या पत्नीचे वर्णन कसे केले आहे?

भाषाभ्यास :

(अ) वाक्प्रचारांचा अर्थ सांगून वाक्यात उपयोग करा.

इरेला पडणे, गहिवर मांडणे, दगडाचे काळीज, गुर्मी असणे, गळा काढणे, खर्ची पडणे, मन उतू जाणे, धोंडा घालणे

(आ) समानार्थी शब्द सांगा.

कवाड, ओशाळणे, कसब, दगावणे, पुसणे, संबोधणे, आदब

(इ) विग्रह करून समास ओळखा.

उग्रमुद्रा, काळोखीरात्र, रानोमाळ, मायबाप, पोरंबाळ

उपक्रम :

- व्यंकटेश माडगूळकर यांचे ‘माणदेशी माणसं’ हे पुस्तक वाचा.
- नंदीबैलाचे वर्णन तुमच्या शब्दात लिहा.
- गारूडी, माकडवाला, अस्वलाचे खेळ यांची चित्रे संग्रहीत करा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा.

निर्माता	प्रगतिशील	जागतिकीकरण
क्षेपणास्त्र	दीक्षा	गृहस्थ

९. वाचू आनंदे

डॉ. स्नेहलता देशमुख

परिचय :

डॉ. स्नेहलता देशमुख (जन्म 1938) शिक्षण एम.बी.बी.एस. व एम.एस. व्यक्तिगत आणि समाज स्वास्थ्याच्याही दृष्टीने अतिशय महत्वाच्या असलेल्या वैद्यक आणि शिक्षण या दोन्ही क्षेत्रात त्यांची अफाट मुशाफिरी आहे. लोकमान्य टिळक रुग्णालयाच्या अधिष्ठाता पदाचा (डीन) कार्यभार त्यांनी प्रदीर्घकाळ सांभाळला. मुंबई विद्यापीठाच्या त्या पाच वर्षे कुलगुरु होत्या. देशभरातील विद्यापीठांचा दर्जा तपासणारी नॅक, मनःशक्ती केंद्र आदी सामाजिक संस्थांशी त्या सक्रिय संबंधित आहेत. साहित्यक्षेत्रातही त्यांची कामगिरी उल्लेखनीय आहे. 'अरे संस्कार संस्कार', 'गर्भसंस्कार तंत्र मंत्र', 'तंत्रयुगातील उमलती मने', 'लोकशाही जाणीव व जोखीम', 'अन्न संस्कार', 'टेक केअर', 'आई' इत्यादी संस्कारक्षम साहित्य प्रसिद्ध आहे.

'वाचू आनंदे' हा पाठ 'तंत्रयुगातील उमलती मने' या पुस्तकातून घेतला आहे. या पाठात लेखिकेने वाचनाचे महत्त्व सांगितले आहे.

(मूल्य - वाचन आणि संस्काराचे महत्त्व)

संस्कार म्हणजे गुणांचा गुणाकार आणि दुर्गुणांचा भागाकार, संस्कार म्हणजे सजगता, संवेदनशीलता, सहयोग, सुसंस्कृतता, सहमत, सहभाग, सहिष्णुता, सद्विचार आणि सद्विवेकबुद्धीने वागणे. आज आपण संक्रमण काळात आहोत. उत्तुंग आकाशाला गवसणी घालणाऱ्या इमारती आहेत, पण मन कुठंतरी हरवलंय, चंगळवाद वाढलाय, मानसिकता बदलतेय, पैसा हेच सर्वस्व वाटू लागलंय, आपल्या राहणीत झपाट्याने बदल होतोय. शिक्षणात बदल, आहारात बदल, वागणुकीत बदल, आचरणात बदल, एवढंच नाही तर विचारातही बदल मोठ्या झपाट्याने होतोय. जुन्या-रूढी परंपरा झुगारून आपण प्रत्येक गोष्टी विज्ञानाच्या कसोटीवर पडताळून बघतो आहोत. आपले भूतपूर्व प्रेसिडेंट सर्वपल्ली राधाकृष्णन म्हणत, 'ज्ञानं विज्ञान सहित' विज्ञान आणि ज्ञान हे दोन्ही घटक अतिशय महत्वाचे. ज्ञानाला विज्ञानाचे डोळे असले म्हणजे प्रगती निश्चित म्हणून संस्कार हे विज्ञाननिष्ठ असावेत. जसे आपले सोळा संस्कार वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून पाहायला हवेत. अन्न हे पूर्णब्रह्म आहे. तेही संस्कारित असावे तर ते पचते, रुचते व उपयुक्त ठरते. असे अन्न शरीराचे पोषण करते तसेच वाचन मनाची शुद्धता राखते. मन प्रसन्न ठेवणे, प्रसन्न चित्तवृत्ती ठेवणे हे महत्वाचे. कारण आपले मन हे सगळ्या शरीराचे चालक आहे. ते प्रसन्न असले तर शरीर सुदृढ राहील. या मनाचे पोषण म्हणजे उत्तम वाचन, लेखन, मनन आणि चिंतन. वाचक असेल तरच लेखकाला लिहावेसे वाटते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शब्दात उद्धृत करायचे तर 'वाचाल तर वाचाल' हे अगदी तंतोतंत आचरणात आणायला हवे. वाचनाने प्रगल्भता येते. रोज काहीतरी वाचीत जावे असे माझे आजोबा मला वारंवार सांगत. आमच्याकडे ज्ञानेश्वरी, गीता, दासबोध, चरक संहिता, वाग्भट, सुभाषित कोश, गंगालहरी, शाकुंतल, रघुवंश हे दुर्मिळ पण उपयुक्त ग्रंथ होतेच. त्याचबरोबर वि. स. खांडेकर, प्र. के. अत्रे, महात्मा गांधी, लोकमान्य

टिळक, वि.दा. सावरकर यांचेही अत्युत्तम लिखाण संग्रहित होते. आजोबा स्वतः संस्कृत पंडित. वाचनाची आवड अर्थातच घरातच. हे वाचन संस्कार आमच्यावर घडले. माझ्या मते पुस्तक वाचन म्हणजे इतिहासाचा मागोवा आणि भविष्याचा कानोसा. इजिप्तमध्ये पॅपिरस ग्रंथ, आपल्याकडले चरक सुश्रुत, मार्कंडेय पुराण, अष्टादश महापुराणांपैकी एक तसेच अनेक भाषांमधील प्राचीन ग्रंथ, ताम्रपट, शिलालेख, पानांवर लिहिलेले लेख यातून आपल्याला आपल्या भूतकाळाची माहिती मिळते.

आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात संगणक हा अविभाज्य घटक आहे. त्यातही कितीतरी बदल होत गेले. संबंध खोली व्यापणाऱ्या संगणकापासून ते आता हाताच्या तळव्यात मावणाऱ्या संगणकापर्यंत प्रगती झाली. त्यामध्ये बदल झाले. हार्ड डिस्क, फ्लॉपी, कॉम्पॅक्ट डिस्क असेही बदल झाले; परंतु आपण दूरविचार केला तर हे कितपत शाश्वत आहे असे मनात येते. उत्खननामध्ये शिलालेख, ताम्रपट मिळाले हे संस्कृतीचे द्योतक होते. यावरून त्या काळाची माहिती मिळविणे शक्य झाले. परंतु तसं या कॉम्पॅक्ट डिस्कचे करता येईल का याची खात्री नाही. आज एका संगणकाचे दुसऱ्याशी जमेल असे नाही. काहींचे संबंध दुराव्याचे असतात तर काहींचे सूरच जुळत नाहीत. या अडचणी वाचनात येत नाहीत. एकदा का भाषा वाचता येऊ लागली की वाचायला अडथळा कोणताच नाही.

150 वर्षांपूर्वी विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी त्यांच्या निबंधमालेत लिहिलेला 'वाचन' हा लेख आज मी वाचते तेव्हा त्यांच्याविषयीचा आदर दुणावतो. कारण वाचन ही 64 कलांपैकी एक कला आहे असे ते नमूद करतात ते पटते. कवी ब्राऊनिंगही म्हणतो ते सुद्धा जिवाला भिडते. तो म्हणतो, 'कविता करतो तेव्हा

ती माझी असते पण एकदा का ती कागदावर उतरली की ती लोकांची होते.’ किती खरंय हे! लेखक किंवा कवी लिहितो तेव्हा ते वाचकांनी वाचावे म्हणून. चोखंदळ वाचकांवर तो प्रेम करतो आणि लिहीत जातो. वाचायला डोळे लागतात तर ते ग्रहण करायला बुद्धी लागते. या दोहोंचा मेळ बसायला हवा, तरच वाचनाने मन समृद्ध व शांत होईल. वाचनाचा एकदा का छंद लागला की त्या वाचकाला कसलेच भान राहात नाही. मग तो वाचनाने बहुश्रुत झालेला ज्याला इंग्रजीत वेल रेड म्हणतात तो सर्वाना हवाहवासा वाटतो. वाचण्याचे किती फायदे म्हणून सांगू! ज्ञानाचा साठा मिळतो, जो दिल्याने वृद्धिंगत होतो. नवनवीन विचार सुचतात, चित्तवृत्ती उल्लसित होतात, मनाला भरारी मारण्याचे बळ येते; आणि मुलांना हा वाचन संस्कृतीचा ठेवा देता येतो; जो त्याने जतन करून वर्धिष्णु करायचा असतो. म्हणजे त्याचा माणूस घडविण्यासाठी उपयोग होतो. आम्ही डॉक्टर लोक नेहमी साथीचे रोग पसरू नयेत म्हणून खबरदारीचे उपाय सुचवीत असतो. पण वाचनसंस्कृतीची ‘साथ’ मात्र आम्हाला हवीहवीशी वाटते. कारण वाचन करणारा एक माणूस चारजणांना वाचनाची गोडी लावू शकतो. माझ्या एका वाचनालयाच्या मैत्रिणीने सुसंस्कारित वाचन चळवळ सुरू केली. तिला आवडलेल्या एका पुस्तकाचा शेवट ती मुलांना सांगत असे. पुस्तक घेऊन वाचावेसे वाटावे असे तिचे संवाद कौशल्य होते. साहजिकच मुलांना पुस्तक वाचायची आवड निर्माण न झाली तरच नवल. लहानपणीच हे वाचनसंस्कार झाले एवढेच नव्हे तर बाळ गर्भावस्थेत असताना वाचनसंस्कार झाले तर पुढील आयुष्यात त्या बाळाचं व्यक्तिमत्त्व घडवण्यात वाचनाचा सिंहाचा वाटा असतो. वाचनाने विद्यार्थी स्वत्वाचा व सत्त्वाचा विचार करायला शिकतो. काय वाचावे, कधी वाचावे, किती वाचावे, कुठं वाचावे, कशासाठी वाचावे? तर माणुसकी जपण्यासाठी वाचावे, कुठेही वाचावे, वेळ मिळेल तेव्हा नव्हे तर वेळ काढून वाचावे. वाचनाला मर्यादाच नाही. आकंठ वाचावे, ते स्मरावे, चिंतावे आणि वाचन संस्कार दुसऱ्याला दान करावा. बहिणाबाईंनी छान चार ओळी लिहिल्यात,

“अरे छापीसनी आलं, मानसाले समजलं

छापीसनी जे राह्यलं, देयालेच उमजलं.”

मुलांवर आज इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा पगडा आहे. दृक्श्राव्य माध्यम हे जास्त लोकप्रिय आहे; परंतु तरीसुद्धा वृत्तपत्रांचे महत्त्व कमी होत नाही. एखादी बातमी टेलिव्हिजनवर दाखविली तर ती क्षणिक आपल्या मनावर परिणामकारक ठरते. परंतु तीच बातमी विस्ताराने दुसऱ्या दिवशी संपादकाच्या मतासकट वाचताना जास्त परिणामकारक ठरते. वृत्तपत्रातले अनेक उपयुक्त स्तंभ लहानथोरांच्या ज्ञानात भर घालतात. चांगली वृत्तपत्रे, मासिके, नियतकालिके, पुस्तके, काव्य हे सगळेच वाचनीय, मननीय, चिंतनीय ठरते. पुस्तकाचा स्पर्श, त्याचे साजरे गोजरे रंग, रूप, रस, गंध सगळेच काही साठवता येते. ज्या मुलांना पुस्तके, मासिके सतत वाचायची सवय असते. ती मुलं प्रगल्भ होतात असे पाहण्यात आले. पुस्तकांशी मानसिक, भावनिक जवळीक साधणारी मुले विचारी आढळली. वाचनालयात जाणारी मुले साधारणतः शांत स्वभावाची निपजली. गर्भावस्थेत बाळाच्या आईने वाचन केले, मनन केले, चिंतन केले व गर्भाशी संवाद साधला तर गर्भावर निश्चित चांगला परिणाम होतो. त्याचा भावनिक बुद्ध्यांक उत्तम असतो असा निष्कर्ष आमच्या प्रयोगाद्वारे सिद्ध झालाय.

एका प्रथितयश उद्योजकाने आपल्या चार मुलांना त्यांना पुढे काय व्हायचे असे विचारले. पहिला मुलगा म्हणाला, डॉक्टर व्हायचंय, दुसऱ्याला इंजिनिअर व्हायचे होते तर तिसऱ्याला आय.ए.एस. करायचे होते. चौथा पुत्र म्हणाला मला समजून घ्यायचे आहे. साहजिकच वडील चकित होऊन म्हणाले, काय समजून घ्यायचेय? तेव्हा पुत्राने उत्तर दिले, मला माणसं समजून घ्यायचीत तसं शिक्षण हवंय. हा मुलगा सुसंस्कारित होता; कारण त्याने अनेक ग्रंथ वाचले होते. आज खरंच, माणुसकी जपायला वाचन संस्कारच उपयुक्त ठरतील. त्याचप्रमाणे बालक-पालक संवादही घडायला हवा. आईवडिलांनी वाचलेले मुलांना सांगावे व मुलांनी वाचलेले, अनुभवलेले आईवडिलांना सांगावे. घरात मनमोकळी हसत खेळत चर्चा व्हावी.

वाचन कमी होतंय, संवाद कमी होतायत असं न म्हणता सुसंस्कारित वाचन घडावं. जसं, 'सुसंगती सदा घडो' सुजनवाक्य कानी पडो, तसंच 'सुसंस्कारित वाचन घडो' अशी प्रार्थना करावीशी वाटते.

शब्दार्थ :

- उद्धृत करणे - उतरवून घेणे ■ प्रगल्भता - परिपक्वता ■ अष्टादश महापुराणे - अठरा पुराणे
- द्योतक - प्रतीक ■ चोखंदळ - चिकित्सक ■ वर्धिष्णु - वाढणारा

टीपा :

- चरक संहिता - चरक संहिता नावाचा आयुर्वेद शास्त्रावरील उत्कृष्ट ग्रंथ.
- वाग्भट - प्राचीन काळातील आयुर्वेद शास्त्रातील पारंगत वैद्य.
- गंगालहरी - जगन्नाथ पंडित यांनी गंगालहरी हे काव्य लिहिले. यात गंगानदीचे महत्त्व वर्णन केले आहे.
- शाकुंतल - संस्कृत साहित्यातील महाकवी कालिदासाने 'अभिज्ञान शाकुंतलम्' नावाचे उत्कृष्ट नाटक लिहिले.
- रघुवंश - महाकवी कालिदासाने लिहिलेले हे महाकाव्य आहे. रघुवंश म्हणजे प्रभू राम चंद्राच्या वंशातील राजे लोकांच्या पराक्रमाचे व सदाचाराचे वर्णन केलेले काव्य.

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) आपण प्रत्येक गोष्ट याच्या कसोटीवर पडताळून बघत आहोत.

(अ) धर्माच्या	(ब) विज्ञानाच्या
(क) लोकमताच्या	(ड) देवाच्या

आ) 'वाचाल तर वाचाल' असे यानी म्हटले आहे.

- (अ) डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन (ब) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
(क) वि.दा. सावरकर (ड) लोकमान्य टिळक

(इ) माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात हा अविभाज्य घटक आहे.

- (अ) मोबाईल (ब) दूरदर्शन
(क) संगणक (ड) रेडिओ

(ई) आज मुलांच्या मनांवर या माध्यमाचा पगडा आहे.

- (अ) इलेक्ट्रॉनिक (ब) तंत्रज्ञान
(क) यंत्रज्ञान (ड) मंत्रज्ञान

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) संस्कार म्हणजे काय?
(आ) आजकाल माणसाचे सर्वस्व कोणते?
(इ) पूर्णब्रह्म असे कशाला म्हटले आहे?
(ई) लेखिकेवर वाचन संस्कार कोठे घडले?
(उ) मनाचे पोषण कशामुळे होते?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) मुलांचा भावनिक बुद्ध्यांक उत्तम असतो हे कोणत्या प्रयोगाने सिद्ध केले आहे?
(आ) आपल्याला भूतकाळाची माहिती कशावरून मिळते?

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) "ज्ञान विज्ञानं सहित"
(आ) "कविता करतो तेव्हा ती माझी असते पण एकदा का ती कागदावर उतरली की ती लोकांची होते."

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) आजच्या परिस्थितीचे वर्णन लेखिकेने कसे केले आहे?
(आ) लेखिकेच्या मैत्रिणीने वाचनाची साथ कशी पसरविली?

प्र.6 (वा) खालील प्रश्नांची आठ ते दहा ओळीत उत्तरे लिहा.

(अ) उद्योजकाने आपल्या मुलांना काय विचारले? मुलांनी त्यांना कोण कोणती उत्तरे दिली?

(आ) लेखिकेने वाचनाचे महत्त्व कसे स्पष्ट केले आहे?

भाषाभ्यास :

(अ) खालील वाक्प्रचारांचा अर्थ सांगून वाक्यात उपयोग करा.

आकाशाला गवसणी घालणे, झुगारून देणे, पगडा असणे, चकित होणे.

(आ) समानार्थी शब्द लिहा.

चित्त, डोळे, बळ, गोडी, स्मरण, गंध, आयुष्य

उपक्रम :

- डॉ. स्नेहलता देशमुख यांचे 'अरे संस्कार संस्कार' हे पुस्तक मिळवून वाचा.
- विद्यार्थ्यांनी शाळेत प्रार्थनेच्या वेळी संस्कारक्षम कथांचे व बोधकथांचे वाचन करावे.
- 'वाचाल तर वाचाल' या विषयावर 10 ओळी लेखन करा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा.

उफराटा	क्रिया	धूपारती
गाऊन	दुर्भिक्ष	नियतकालिके

१०. उडती तबकडी आणि अफलातून टोळी

डॉ. जयंत नारळीकर

परिचय :

जयंत विष्णू नारळीकर (1938) हे आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे खगोलशास्त्रज्ञ आहेत. ते विज्ञानकथाकार व कादंबरीकार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. भौतिकशास्त्र, खगोलशास्त्र व विश्वरचना या तीन विषयावर विपुल स्फुट लेखन व ग्रंथलेखन त्यांनी केले आहे. विद्यापीठ अनुदान मंडळाने पुणे या ठिकाणी इंटर युनिव्हर्सिटी सेंटर फॉर अस्ट्रॉनामी अँड अस्ट्रोफिजिक्स (आयुका) या संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेचे संस्थापक व संचालक म्हणूनही नारळीकरानी उत्कृष्ट कार्य केले. त्यांनी या संस्थेला आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचा दर्जा प्राप्त करून दिला. त्यांनी 'अंतराळातील भस्मासूर' 'खगोलशास्त्राचे विश्व' 'प्रेषित' 'यक्षाची देणगी' 'आकाशाशी जडले नाते' इत्यादी पुस्तके प्रकाशित आहेत. 'पद्मभूषण' पुरस्काराने ते सन्मानित आहेत.

'टाइम मशीनची किमया' या कथासंग्रहातून. ही कथा संक्षिप्त स्वरूपात घेतलेली आहे. धाडसी पिंट्या व त्याच्या सहकाऱ्यांनी मिळून उडत्या तबकडीसंबंधी घेतलेला शोध हा रोमांचक अनुभव प्रस्तुत विज्ञानकथेत दिसून येतो.

(मूल्य : चौकसबुद्धी, वैज्ञानिक दृष्टीकोन)

गारगोटीपासून दोन मैलांवर एक मोडकळीस आलेली गढी होती, तिथे कोणी राहात नसे आणि भुताखेतांच्या गोष्टींमुळे तिकडे गावकरी जात नसत. गढीचे मालक मुंबईचे - ते तर कधीच तिकडे फिरकत नसत. अशा या गढीचे रहस्य शोधून काढायची कल्पना पिंट्याच्या डोक्यात शिजत होती, पण घडले वेगळेच!

गारगोटीला पोचल्यावर लली-पिंट्यांना आश्चर्याचा धक्काच बसला. एरवी शांत असणाऱ्या त्या गावात पुष्कळच गडबड चालू होती! मोटारगाड्या, पत्रकार, पोलिस... प्रकार तरी काय होता? पिंट्याने टोळीची तातडीची सभा बोलावली. त्यांच्या घरामागल्या झाडीत ही सभा नेहमीप्रमाणे भरली. पिंट्याने विचारले,

“काय सुंदर, नवी बातमी काय आहे? गारगोटीत कसला गोंधळ माजलाय?”

“तुम्ही पुण्याच्या पेपरात वाचले नाही?” आश्चर्याने सुंदर म्हणाला, “परवा रात्री गारगोटीत उडती तबकडी उतरली होती....”

“उडती तबकडी? हा काय प्रकार आहे?” लली उद्गारली तिला डोळ्यानेच दाबून पिंट्याने सुंदरला पुढे सांगण्यास खुणावले.

“आपला तो दामू गाडीवाला नव्हे का? त्याने पाहिली. तो अंधार पडत असताना गाडीतून येत होता. तर त्याला डोक्यावर आकाशात प्रकाश दिसला. त्याने पाहिले तर एक गोल गोल, चमकदार काहीतरी वर उडत होते आणि ते गडीकडे गेले. दामू तर भेदरलाच, पण त्याचे बैलदेखील उधळले. त्यांना आवरून शांत करीपर्यंत ती चकती अदृश्य झाली होती.”

“इतकेच?” पिंट्याने विचारले.

“छे! छे! खरी मजा तर पुढेच आहे, आपला तो तालुक्यातला सुभानराव हवालदार आहे ना? तो ह्या भागात होता. त्याला म्हणे कोणीतरी सांगितले की, गडीत स्मगलर आहेत म्हणून. तो गडीपासून पाव मैलावर असतानाच त्याला पण आकाशातून गोल चकचकीत काहीतरी येताना दिसले. पाहता पाहता ते खाली उतरले आणि त्यातून दोन हिरवा पोशाख केलेली किंवा हिरवीच माणसे नाहीतर तशी दिसणारी कोणीतरी उतरून गडीत गेली.”

“आपल्याला तर हे ऐकूनच हुडहुडी भरली बुवा...” - बाजीराव.

“गप्प रे!” - पिंट्या. “सुंदर, पुढे काय झाले?”

“सुभानराव दबकत दबकत त्या यानाकडे गेला. त्याला खिडक्या-दारे नव्हती. पण मग ते जीव बाहेर कसे आले? सुभानराव गुप्त दार आहे का चाचपडून पाहू लागला. तर त्याला जबरदस्त धक्का बसला आणि तो बेशुद्धच पडला... तो शुद्धीवर आला तेव्हा मध्यरात्र झाली होती. तो गडीच्या पटांगणात पडला होता आणि ते यान नाहीसे झाले होते.”

“मला तर ही सगळी परीकथाच वाटते. दामू आणि सुभानराव काहीतरी झोकून आले असतील.” लली म्हणाली.

“नाही ग लले, गढीजवळ यानाच्या पायांचे ठसे स्पष्ट उमटलेले दिसतात ते काय दामू किंवा सुभानरावाच्या स्वप्नातले आहेत? शिवाय इतके पत्रकार आले तपासायला ते कसे? आणि दिल्लीतले व मुंबईतले काही पोलिस आणि तंत्रज्ञ आलेत फोटो-बिटो घ्यायला.” चंपी म्हणाली.

“मग आपण देखील तपासणी करूया. अफलातून टोळीने काहीतरी करण्याजोगे इथे असले पाहिजे.” पिट्याने निर्णय घेतला.

“पिट्या, तू म्हणतोस ते शक्य नाही. गढीच्या भोवताली पहारा आहे पोलिसांचा. ते यान उतरले त्याच्या भोवती तारेचे कुंपण केले आहे आणि तेथे पुष्कळ चौकीदार आहेत. आपण नाही बुवा जाणार तिकडे.” - बाजीराव.

“तुझे डोके चालव जरा. यातूनही मार्ग निघेल.” पिट्याच्या ऑर्डरवर बाजीरावाने डोके खाजवायला सुरुवात केली.

○○○

पिट्या विचार करत रस्त्यातून जात असताना त्याच्या खांद्यावर थाप पडली. त्याने चमकून पाहिले.

“मन्यामामा, तू इकडे कसा?” गुप्त पोलिसात उच्च जागेवर आपला मामा आहे हे पिट्याला माहीत होते.

“उडती तबकडी गेली कुठे ते रहस्य उकलायला आलोय मी. काय तुझी टोळी त्या कामात गुंतली असेल नाही का?” मन्यामामाने हसत विचारले.

“होय, आम्ही पण त्यात लक्ष घालतोय!” गंभीरपणे पिट्या म्हणाला. “मामा आपण परस्परांना मदत करू. तू आम्हाला माहिती पुरव. आम्ही तुला माहिती पुरवू.” पिट्याला काही खास बातमी मिळाल्यास पाहिजे होती.

“अस्सं! ठीक आहे. तुला काय माहिती पाहिजे सांग.” मन्यामामा.

“यान उतरले तिथले फोटो.” पिट्या लगेच उद्गारला. मामाने खिशातून एक पुडके बाहेर काढले.

○○○

अफलातून टोळीची सभा भरली होती. पिट्याने आपला रिपोर्ट दिला होता. त्यावर मॅबर लोक चर्चा करत होते. पिट्या म्हणाला, “फोटो पाहून मला तर सर्व प्रकाराबद्दल शंकाच येत आहे. यानाचे पाय बघा. हे असल्या विचित्र खुणा करणारे पाय कसे असतील? इतक्या वजनाचे यान घेणारे पाय असे टोकदार असणार नाहीत की जे यानाच्या वजनानुळे मातीत घुसावेत.”

“बरोबर आहे. त्या पायांना सपाट पॅड किंवा विमानासारखी चाके तरी पाहिजेत. आणि शिवाय सुभानरावाच्या जबानीत त्याने यान उतरताना तळाशी जाळ झालेला पाहिला. पण फोटोत यानाखालची

वनस्पती जळलेली दिसत नाही. आणि दामू म्हणाला की त्याने यान पाहिले तेव्हा नुकताच सूर्यास्त झाला होता. आणि सुभानराव म्हणतो की, तो गढीपाशी गेला तेव्हा रात्रीचे आठ वाजले होते. सूर्य तर साडेसहालाच मावळतो. मग दीड तास ते यान काय करत होते?” बाजीरावाचे डोके उत्तम काम करत होते.

“आणि ते बाकीच्या गावकऱ्यांना-आम्हाला कोणाला का नाही दिसले?” सुंदरचा प्रश्न.

“आज रात्री आपण गढीजवळ जाऊन ह्या प्रश्नाचा छडा लावायचाच.” पिट्याने सर्वांना रात्रीच्या निजानिजीनंतर घरून हळूच बाहेर येऊन रात्री अकराला गावाच्या वेशीजवळ यायला सांगितले.

“बापरे! आज तर अमावास्या आहे!” बाजीराव हादरले.

“तेच तर आपल्या पथ्यावर पडणार!” पिट्याने त्याला समजावले.

○○○

पोलिसांचा पहारा चुकवून ही टोळी गढीच्या मागच्या भागाशी गोळा झाली तेव्हा रात्रीचे बारा वाजले होते. पिट्याकडचा टॉर्च मधून मधून प्रकाश देत होता. एरव्ही अंधारच अंधार. बाजीरावाचा हात सुंदरने धरला होता नाहीतर तो येथपर्यंत आलाच नसता. मागले दार बंद होते पण एका मोडक्या खिडकीतून ते सगळे गढीत शिरले. कोळ्याची जाळी, पश्यांची घरटी, झोपलेली मांजरे यातून वाट काढत त्यांनी गढीच्या खोल्या-खोल्यांतून फिरायला सुरुवात केली. मधेच एखादे घुबड उडाले की, सुंदर बाजीरावाचा हात घट्ट दाबी. नाहीतर त्याने किंकाळीच फोडली असती.

“थांबा!” पिट्याने हळूच आज्ञा केली.

समोर एक लहान खोलीतून दाराच्या फटीतून हिरवट प्रकाश येत होता.

“बापरे! भूडडत” बाजीरावाचे तोंड सुंदरने दाबले. त्यांना थांबायची खूण करून पिट्या एकटा पुढे गेला. त्याने दाराच्या फटीतून पाहिले.

खोलीत एक हिरवा कंदील होता, पण माणसे कोणी नव्हती. पिट्याने परत येऊन सांगितले, “मी आणि सुंदर त्या खोलीत लपून बसतो. लली आणि चंपी, तुम्ही मन्यामामाला बोलवून आणा ताबडतोब.”

“आणि मी?” बाजीरावाला एकटेपणाची भीती वाटत होती.

“बाजीराव, तू बाहेरून खोलीवर पाळत ठेव आणि योग्य वाटेल ते कर.” किंचित नाखुषीने बाजीराव तेथून निघाला. त्याच्याकडे पिट्याचा टॉर्च होता.

खोलीत रॉकेलचे डबे होते. त्यामागे पिट्या आणि सुंदर लपून बसले.

आणि थोड्याच वेळात तीन माणसे त्या खोलीत आली. दोन माणसे सुंदरने ओळखली-दामू आणि सुभानराव. तिसरा सुटाबुटातला माणूस त्यांना दोघांनाही अपरिचित होता. तो दामूला म्हणाला,

“हे घे तुझे ठरलेले हजार रुपये आणि हे बघ, तू आपले डोके जास्त चालवू नकोस. तुला शिकवलंय तेवढेच पोलिसांना आणि बाकीच्यांना सांग. नाहीतर आपण सर्वच गोत्यात येऊ.” मग तो हवालदाराकडे वळला. “आणि सुभान्या, तुलाही तीच सूचना. तुझ्या पोलिसांतील सहकाऱ्यांना तुझा संशय येता कामा नये.”

“पण साहेब, किती दिवस हे सगळे इकडे असणार? मला फार प्रश्न विचारून भंडावून सोडलंय सर्वांनी.” सुभानराव म्हणाला.

“काही दिवस दम धर. मग हे लोक जाऊन टूरिस्ट लोक येतील, हे स्थळ पहायला. मग इथे आपली मजाच मजा. मी तुला इथला मॅनेजर करीन...”

हवालदारांनी छाती फुगवून मिशांवरून हात फिरवला. तो मॅनेजर होण्याची स्वप्ने बघत असतानाच सूटवाला पुढे म्हणाला.

“आणि तो भाला कुठे ठेवलास?”

“भाला? कुठला भाला? हवालदार भानावर आले.

“अरे मूर्खा! यानाच्या पायाच्या खुणा जमिनीत कोरायला मी दिला नव्हता का तुला? तो ह्या पत्रकारांना आणि बाहेरच्या तज्ज्ञांना सापडून उपयोग नाही.” सूटवाला म्हणाला.

“होय साहेब, तो माझ्या घरामागच्या वडाखाली पुरून ठेवलाय.”

इतक्यात सुंदरला फटाककन् शिक आली.

○○○

लली आणि चंपी मन्यामामाच्या जीपमधून उतरल्या तेव्हा बाजीराव पळतच तेथे आला. आधी त्याच्या तोंडातून शब्दच येईना.

“पिंट्या आणि सुंदर कुठे आहेत?” ललीने घाबरून विचारले.

“तत-त त्यांना नेले.” बाजीराव कसाबसा ओरडला.

“कोणी नेले, कसे नेले?” मन्यामामाने त्याला खांद्याला धरून गदागदा हालवून विचारले.

“तिघे जण होते बुरखे घातलेले एका पांढऱ्या अ‍ॅम्बॅसिडरमधून गेले.” बाजीराव.

“कार नंबर?” मन्यामामाने तिघांना जीपमध्ये कोंबीत विचारले.

“अंधारात दिसला नाही. त्यांना संशय येईल म्हणून फार वेळ टॉच लावला नाही”- बाजीराव.

“इथे पांढऱ्या अ‍ॅम्बॅसिडर्स खूप आहेत.” निराश स्वरात मन्यामामा म्हणाला. “सापडायला वेळ लागेल.”

“वा! पण मी डोके वापरले ना? त्या कारवर मी आमच्या टोळीची खूण - रॉकेटचे चित्र-मागल्या बंपरवर काढलेय!”- बाजीराव अभिमानाने उद्गारला.

“शाब्बास!” मन्यामामाने त्याच्या पाठीवर थाप मारून आपल्या जीपवरील ट्रान्समीटरमधून संदेश पाठवायला सुरुवात केली.

○○○

गोव्याच्या मार्गावर धावणारी पांढरी गाडी पोलिस चेक पॉइंटवर थांबली तेव्हा तिच्यातील चालकाला आणि प्रवाशांना पकडण्यात आले. कारण गाडीच्या बंपरवर होती रॉकेटची खूण! आणि ‘बूट’ मध्ये मुसक्या बांधलेले पिंट्या आणि सुंदर सापडले.

काही तासांनी मन्यामामा उगवला. पिंट्या आणि सुंदर सुखरूप आहेत याची खात्री करून त्याने त्या तिघा कैद्यांना प्रश्न विचारायला सुरुवात केली. तीन तास झाल्यावर तो बाहेर आला तेव्हा त्याच्या चेहऱ्यावर खुशी दिसत होती. पिंट्या आणि सुंदर टपूनच बसले होते त्याची वाट पाहात.

“हां मन्यामामा! आपल्या कराराप्रमाणे आम्हाला कळले पाहिजे त्या तिघांनी काय सांगितले ते. आमच्या टोळीनेच तिघांना पकडून दिले नाही का?” पिंट्याने मामाला लांबूनच खडसावले - “मग मी कुठे नाही म्हणतोय! ऐक तर, उडती तबकडी वगैरे प्रकार ‘सब झूट’ होता. तो सर्व डाव रचला होता गडीच्या मालकांनी - रामसिंघानी यांनी. तेच हे सुटातले गृहस्थ. त्यांना वाटले की, जर आपल्या गडीजवळ उडती तबकडी उतरली होती हे जगजाहीर झाले तर ह्या जगेली खूप प्रसिद्धी मिळेल. महत्वाची जागा म्हणून पाहायला लांबून लोक येतील. मग त्यांच्या सरबराईकरता सरकार ह्या भागात छान रस्ते बांधेल, वीजपुरवठा वाढवेल. तसेच दुकानांचा, हॉटेलांचा खप वाढेल. जमिनीच्या किमती वाढतील. आणि इथल्या जमिनी, दुकाने वगैरे रामसिंघानींची असल्याने ते मालामाल होणार हे नक्कीच....”

“आणि तसे घडायलाही लागले होते. तुम्ही पाहिलेच, दोन दिवसांत गारगोटीत किती नवीन लोक आले. जिल्हा परिषदेने गडीपर्यंत नवीन रस्ता करायचे ठरवले देखील. आणि गारगोटीजवळून एस.टी.ची वाहतूक वाढवायचेही चालले होते. पण तुमच्या अफलातून टोळीने मध्येच खो घातला. पण काय रे पिंट्या, तुला तरी हे साहस करायची बुद्धी कशी झाली?”

“थोडे डोके माझे, जास्त बाजीरावाचे. आधीच उडत्या तबकड्यांच्या बऱ्याचशा गोष्टी तपासणीअखेर खोट्या निघाल्याचे मी वाचले असल्याने ह्या बाबतीतही मला शंका होती. विमानाचे टोकदार पाय, खालचे गवत यानातून ज्वाला निघत असूनही न जळलेले, दामू आणि सुभानराव यांच्या जबानीतील वेळा जुळत नव्हत्या, हे सगळे पाहून आम्ही ठरवले की, ह्यात काही गोम आहे. काही सापडते का ते पाहायला गडीत गेलो आणि नेमके मोक्याच्या वेळी तेथे होतो. तुम्ही सुभानरावाच्या घरामागच्या वडाखाली खणून तर पाहा.”

इतक्यात मन्यामामाला ट्रंक कॉल आला. बराच वेळ बोलून मामा परत आला आणि पिंट्याला म्हणाला, “आताच सरकारने तुमच्या टोळीला बक्षीस देण्याचा इरादा दाखवला आहे. सांगा, तुम्हाला काय हवे ते. मी त्याप्रमाणे मुंबईला फोन करून सांगेन.”

“सुंदर, चंपी आणि बाजीराव यांना काय पाहिजे ते ते सांगतील ” पिंट्या म्हणाला.

“आणि तुला आणि ललीला?”

पिंट्या विचारात पडला. स्वतःसाठी त्याला बरेच काही पाहिजे होते. रेडिओ, ट्रान्समीटर आणि रिसीव्हर, गुप्त पोलिस वापरतात तसल्या हत्यारांचा सेट, वॉकी टॉकी आणखी काही काही पण ह्या गोष्टी हिम्मत असेल तर आपल्या टोळीला पुढे मिळवता येतीलच. आता त्याच्या डोळ्यांपुढे त्याच्या आईची मूर्ती उभी राहिली आणि तो म्हणाला,

“आम्हाला, आई-बाबांबरोबर विमानातून काश्मीरला जाऊन यायचंय.”

शब्दार्थ :

- गढी - लहान किल्ला ■ भेदरणे - भीतीने घाबरणे ■ बेशुद्ध - शुद्धबुद्धरहित जड ■ गोत्यात - संकटात
- अपरिचित - अनोळखी ■ जबानी - तोंडी हकिकत ■ ऑर्डर - हुकूम ■ रिपोर्ट-अहवाल, बातमी
- छडा लावणे - तपास, शोध घेणे ■ पथ्यावर पडणे - फायदेशीर होणे ■ आज्ञा करणे - हुकूम करणे
- पाळत ठेवणे - पहारा ठेवणे ■ भंडावून सोडणे - अतिशय त्रास देणे ■ डाव रचणे - युक्ती आखणे, बेत
- खो घालणे - सुरळीत चाललेल्या कामात विघ्न आणणे ■ हुडहुडी भरणे - कापरे भरणे.

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) ‘उडती तबकडी आणि अफलातून टोळी’ ही कथा कोणत्या कथासंग्रहातून घेतलेली आहे.

(अ) टाईम मशीनची किमया	(ब) प्रेषित
(क) यक्षाची देणगी	(ड) अंतराळातील भस्मासूर

(आ) गढीचे मालक कोणत्या शहरात राहत होते?

(अ) पुणे	(ब) कोल्हापूर
(क) मुंबई	(ड) गारगोटी

(इ) पिंट्याच्या खांद्यावर कोणी थाप मारली?

(अ) सुंदर	(ब) बाजीराव
(क) मन्यामामा	(ड) लली

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) गारगोटीपासून किती मैलावर गढी होती?
- (आ) मन्यामामा गारगोटीला का आला होता?
- (इ) पिंट्याने आपल्या सहकाऱ्यांना वेशीजवळ किती वाजता बोलविले?
- (ई) हवालदाराने भाला कोठे पुरून ठेवला होता?
- (उ) बाजीरावाने अम्ब्रेसिडर्सवर कशाचे चित्र काढले होते?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) दामू गाडीवानाने उडत्या तबकडीविषयी काय सांगितले?
- (आ) पिंट्या आणि मन्यामामा यांच्यात कोणता ठराव झाला होता?
- (इ) रामसिंघानीने सुभानराव व दामूला कोणत्या सूचना दिल्या होत्या?

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) “तेच तर आपल्या पथ्यावर पडणार आहे.”
- (आ) “पिंट्या आणि सुंदर कुठे आहेत?”
- (इ) “आम्हाला आई-बाबांबरोबर विमानातून काश्मीरला जाऊन यायचंय.”

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) सुभानरावाने उडत्या तबकडीविषयी काय सांगितले?
- (आ) रामसिंघानीने गढीच्या संदर्भात कोणता डाव रचला होता?
- (इ) गढीचे वर्णन करा.

प्र.6 (वा) खालील प्रश्नांची आठ ते दहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) “पिंट्या व त्याच्या सहकाऱ्यांनी यानासंबंधी कोणकोणते निष्कर्ष काढले?

भाषाभ्यास :

(अ) खालील वाक्प्रचाराचा अर्थ सांगून वाक्यात उपयोग करा.

डोके खाजविणे, छडा लावणे, आज्ञा करणे, पाळत ठेवणे, डाव रचणे, खो घालणे, पथ्यावर पडणे.

(आ) विरुद्धार्थी शब्द लिहा.

शांत, रात्र, अंधार, अपरिचित, बरोबर

उपक्रम :

- या पाठातील इंग्रजी शब्दांसाठी मराठी शब्द शोधा व लिहा.
- डॉ. विश्वास मेहेंदळे यांचे ‘आपले वैज्ञानिक’ हे पुस्तक वाचा.
- भारतातील शास्त्रज्ञांची नावे व त्यांनी लावलेले शोध यासंबंधी माहिती संकलित करा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा.

परीक्षण निःश्वास ठेवून
परीक्षा विशिष्ट नावीन्य

११. सा रम्या नगरी मॉस्को....

अश्विनी धोंगडे

परिचय :

अश्विनी धोंगडे यांनी (1947) पुणे येथील एस.एन.डी.टी. महाविद्यालयात इंग्रजी विषयाच्या प्राध्यापिका व प्राचार्या म्हणून अध्यापनाचे कार्य केले आहे. त्यांचे 'अपौरुषेय', 'अन्वय', 'स्त्रीसूक्त' हे कवितासंग्रह व 'स्पर्श', 'होरपळ', 'जखमी' या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी स्त्रीवादी साहित्याची समीक्षा लिहिली आहे.

'देशांतर' या त्यांच्या प्रवासवर्णनपर पुस्तकातून हा पाठ संक्षिप्त रूपात घेतला आहे. या पाठातून मॉस्को शहराचे ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, सामाजिक व वैज्ञानिक दर्शन घडते.

(मूल्य - स्वच्छता, शिस्त व सौंदर्य)

प्रत्येक शहराला स्वतःचा एक खास चेहरा असतो आणि त्या चेहऱ्यावरची ठळक वैशिष्ट्ये त्या शहराच्या नावाबरोबर आपल्या मनात घर करून राहतात. दिवस पालटतात, स्मृती फिकट होतात, पण आपल्या मनातलं शहर आपल्यापुरतं तसंच असतं, ताजं टवटवीत!

आम्ही मॉस्कोत उतरलो ते ऐन वसंतबहारमध्ये. क्षणोक्षणी आपलं रूप पालटणाऱ्या हवाई-सुंदरीनं प्रत्येकाच्या कौतुकाचा विषय बनण्याचे हे दिवस. विमानतळावरून शहराकडे येणाऱ्या तीस-पस्तीस मैलांच्या प्रवासात अक्षरशः 'हिरवे हिरवे गार गालिचे' पसरलेले आणि त्यावर नक्षी रेखल्यासारखी हजारो इवलाली पिवळीधमक फुलं, आपल्याकडच्या शेवंतीसारखी, आणि त्यांच्या गोल माळा बनवून केसांवरून त्या माळणारी एक गोरीपान फुलपरी मोटारीच्या वेगात पटकन् दिसली आणि नाहीशीही झाली. त्यानंतर मॉस्कोच्या वास्तव्यात भेटली अनेक रंगांची, अनेक आकारांची, वासांची-बिनवासांची शेकडो अनामिक फुलं, इवल्या पांढुरक्या हजारो फुलांनी हजार अंगांनी उमलून आलेली सफरचंदांची झाडं, उंच उंच देवदार, हिरवेगार बर्च, मैलोन् मैल, ऐन मध्यवस्तीत शहरात ठाण मांडून बसलेल्या सुंदर सुंदर बागा, त्यातली स्वच्छ पाण्याची जलाशयं, कुठे विहरणारी तुरुतुरु बदकं, स्केटिंग आणि स्किईंगच्या वेगवान चालीनं पायाला चाकं लावून भिरभिरणारी गोरीपान मुलं, मुली आणि या सर्व निसर्गरम्य चित्राची मोजमापं आपल्या परीनं दिवसाच्या उजेडात भर घालून वाढविणारा थंड सूर्य होय. परतीच्या प्रवासात प्याॅन्गना ते मॉस्को या बारा तासांच्या दिवसा उजेडाच्या प्रवासात मॉस्कोमध्ये पुन्हा बारा तासांचा म्हणजे एकूण चोवीस तास उजेडाचा एक दिवस आम्ही अनुभवला होता. तोच हा सूर्य हिवाळ्यात या शहराच्या वाट्याला फक्त पाच, सहा तास येतो, आणि त्या वेळी बर्फाच्या थंडगार चरणस्पर्शानं हिरव्या झाडांच्या खराट्यांवर केवळ पांढरीधोप बर्फफुलं फुलवलेली असतात यावर माझा या वसंतोत्सवात तरी विश्वास बसला नाही, इतकं या शहराचं हे हिरवं रूप माझ्या पुण्याच्या खास प्रदूषित डोळ्यांना सुखावलं होतं.

शंभर किलोमीटरच्या वर्तुळाकार परिसरात वसलेल्या या नगरीमध्ये जवळजवळ नव्वद लाख लोक राहतात, यावर प्रथमदर्शनी विश्वास बसणार नाही, कारण हे 'दुटप्पी' शहर आहे. या शहराला दोन चेहरे आहेत. एक वरचा आणि एक आतला. दर्शनी मॉस्कोपेक्षा गर्दीनं दुथडी भरून वाहणाऱ्या भुयारी मॉस्कोचं दर्शन आपल्या गर्दीच्या जीवनाला अधिक जवळचं आहे, पण हे दोन्ही चेहरे तितकेच सुंदर आहेत.

आठ विविध मार्गांवर तीन पातळ्यांमध्ये पसरलेलं मेट्रोचं प्रचंड जग-ज्याची सुतराम कल्पनाही वरच्या मॉस्कोमध्ये येत नाही. दर साठ-सत्तर सेकंदानं तुमच्यापुढे खड्या होणाऱ्या आगगाड्या, ना धूर, ना आवाज, ना शिट्या, ना भोंगे. स्वयंचलित काचेच्या दरवाजांचाच काय होईल तो आवाज. गाडीत गर्दी पुष्कळ पण लेडीज कंपार्टमेंट, फर्स्ट क्लास असला जातीवाद नाही. गर्दीलाही शिस्त, सौजन्य असतं याची जाणीव लोकांच्या रक्तातच असावी. उतरते जिने असोत वा फ्लॅटफॉर्म वा आगगाडीचा डबा, लोकांच्या बोलण्याचा आवाज नाही, हास्यविनोद, हा हा हू हू, गप्पागोष्टी असला प्रकारच नाही, त्यामुळे कित्येकदा आमचं मोठ्यामोठ्यानं चालणारं बोलणं ऐकून आम्हाला लाज वाटायची. फ्लॅटफॉर्म आणि रेल्वे एका पातळीत असल्यानं म्हाताऱ्या-कोताऱ्यांची सोय तर व्हायचीच, पण सामानाच्या अथवा बाळांच्या छोट्या बाबागाड्या सरळ रेषेत आत ढकलून गृहिणीही बिनधास्त गर्दीत शिरायच्या, मेट्रोचं प्रत्येक स्टेशन ही एक 'देखने की चीज है!', फक्त पाहणाऱ्याकडे दृष्टी हवी. एखादं स्टेशन रंगीबेरंगी काचेच्या सुंदर तुकड्यांच्या म्युरल्सनी सुशोभित, तर एखाद्या ठिकाणी शेकडो पारदर्शक झुंबरं, एखाद्या स्टेशनवर भिंतीत कोरलेले ऐतिहासिक व्यक्तींचे चेहरे, तर कुठे छतावर पूर्ण

प्रसंग कोरलेली रंगीत चित्रे. एवढ्याशा दोन डोळ्यांनी हे नयनसुख किती साठवू आणि किती नको, असं वाटताना दुबळी माझी झोळी असं जाणवल्याशिवाय राहत नसे.

बसमधून उतरल्यावर हातातलं तिकीट चुरगाळून फेकून देण्याची सवय लागलेल्या हाताना मॉस्कोमध्ये खाली वाकून पुन्हा चुरगाळलेलं तिकीट नीट उचलून कचरापेटीत टाकण्याची टोचणी दोनतीनदा लावावी लागली. रस्त्यावर थुंकणं, कचरा टाकणं, जाहिराती डकवणं असले प्रकार कुठेही नसल्यानं खरं तर सुरुवातीला मला रस्ते फारच ओकेबोके आणि निर्विकार वाटले, पण शहराचं सौंदर्य टिकविण्याची जबाबदारी प्रत्येक नागरिकाची आहे याची जाणीवही झाली. इथला प्रत्येक माणूस म्हणूनच स्वतःच्या घराच्या स्वच्छतेइतकाच रस्त्याच्या स्वच्छतेला जपतो, हे इथल्या रम्यतेचं खरं रहस्य आहे. आपल्याकडचे तीन-चार रस्ते एकत्र जोडून होईल तेवढी इथल्या रस्त्यांची रुंदी, रस्त्यांच्या दुभाजकावरची फुलझाडं आणि पादचाऱ्यांसाठी असणारे खास पथ, रस्त्यावर सुळसुळणाऱ्या मोटारी, बसेस आणि ट्रॉलीज पण तेही कर्कश हॉर्न आणि धुरांचे प्रचंड लोट बाहेर न सोडता, वेगानं जातानाही पादचारी रस्ता ओलांडतांना थांबून त्यांना आधी जाऊ देण्याची पद्धत, त्यामुळे या शहराला एक समंजस संयत असं प्रौढत्व आलं आहे. केवळ पाच कोपेकच्या तिकिटावर कुठेही प्रवास करण्याची लोकल्स व बसेसमध्ये मुभा आहे, पण कंडक्टर अथवा तिकीट क्लार्क नाही, म्हणून ही कामं मूकपणे करणाऱ्या यंत्रांना फसविण्याची वृत्तीही कोठे दिसली नाही.

रस्त्यांचं सौंदर्य आणि महत्ता वाढविणारं आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे इथले पुतळे. ऐतिहासिक महत्त्वाच्या व्यक्तींचे पुतळे सर्वत्र उभारले जातात, पण साहित्यिकांचे पुतळे अभिमानानं मिरवणारं हे शहर आपली वाङ्मयीन गुणवत्ता मानतं मिरवत आहे. अर्थात पुतळे उभारण्याइतकी आकाशस्पर्शी प्रतिभा असणारे महान साहित्यिक या भूमीत जन्मले आहेत हेही तितकंच खरं आहे. लेनिन, स्टॅलिन, मार्क्स यांच्या बरोबरीनं टॉलस्टॉय, पुष्कीन, गॉर्की एवढंच नव्हे तर युरी गागारिन, व्हॅलेंटिना तेरेश्कोवा या अंतराळवीरांचेही पुतळे राजकारण, साहित्य आणि विज्ञान या तिन्ही क्षेत्रांचा संगम साधणारे आहेत. पण त्याही पलीकडे जाऊन अंतराळविज्ञानात आघाडी मारणाऱ्या रशियाच्या अस्मितेचं प्रतीक शोभावं असं अंतराळात झेपावणाऱ्या स्फुटनिकाचं 107 मीटर उंचीचं मीर अँव्हेन्यू वरचं देखणं शिल्पं आणि त्यासमोरच अंतराळ विज्ञानाचा जनक कॉन्स्टन्टीन रिओलकोव्हस्की याचं स्मारक नक्कीच स्फूर्तिप्रद आहे.

बॅले आणि ऑपेरा ही खासियत असणाऱ्या रशियन कलेच्या सादरीकरणासाठी मॉस्कोमध्ये नव्वदच्या आसपास नाट्यगृहे आहेत. 100 सिनेमागृहे आहेत, जवळजवळ 4200 लहान-मोठी ग्रंथालये आहेत. मॉस्कोच्या वैभवात भर टाकणाऱ्या दुसऱ्या महत्त्वाच्या वास्तू म्हणजे इथली प्रचंड दालनांनी सजलेली वस्तुसंग्रहालये! जवळ जवळ साठ संग्रहालयांतून साहित्य, कला, क्रांती, शिल्पे, चित्रे यांच्या स्मृती जतन केलेल्या आहेत. पुष्कीन म्युझियम पाहताना युरोप आणि रशिया यांच्या चित्र शिल्पांची जुगलबंदी पाहणं हा मोठा आनंदादायी अनुभव होता. बाँटीसेली, व्हेरॉनिस, व्हॅनॉग, पिकासो, रॉडीन, रेम्ब्राँ इत्यादी ख्यातनाम चित्रकारांच्या उत्कृष्ट कलाकृतींचं काटेकोर जतन इथं केलं आहे.

एखादं शहर म्हणजे त्यातल्या निर्जीव वास्तू आणि हिरवा परिसर नव्हे. त्या शहराला जिवंतपणा देणारी रक्तामांसाची माणसं म्हणजे त्या शहराचा खराखुरा चेहरा. माणसांचे स्वभाव जगाच्या पाठीवर कोठेही गेलं तरी सारखेच हे खरं असलं तरी मला एकंदर रशियन लोक शांत, प्रामाणिक, कष्टाळू आणि सोशिक वाटले.

दहा दिवस या शहरांचे रंगरूप अनुभवत शेवटच्या दिवशी विमानतळावर आलो तेव्हा म्हणूनच एखाद्या प्रेमळ मित्राचा निरोप घ्यावा तसा या शहराचा मी मूक निरोप घेतला. विमानाच्या काचेतून किती तरी वेळ खाली पहात!

शब्दार्थ व टीपा :

■ सा- ती सर्वनाम ■ अनामिक - नांव नसलेली ■ घर करणे - वास्तव्य करणे ■ रूप पालटणे - रूप बदलणे ■ उमलणे - फुलणे ■ जाहिराती डकवणे - जाहिराती चिकटविणे ■ निर्विकार - आकार नसलेले ■ ओकेबोके- शांत वर्दळ नसलेले ■ महत्ता - महत्त्व ■ एस.एन.डी.टी.- श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी ■ लेनिन - रशियन राज्यक्रांतीचा प्रणेता ■ स्टॅलिन - रशियाच्या अभ्युदयाचा शिल्पकार ■ कार्ल मार्क्स - साम्यवादी नेता, 'दास कॅपिटल' ग्रंथाचा निर्माता ■ युरी गागारिन - जगातला पहिला अवकाशयात्री ■ स्फुटनिक - रशियाने अवकाशात सोडलेले जगातले पहिले अवकाश यान.

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) रशिया देशाची राजधानी ही आहे.

(अ) लंडन

(ब) मॉस्को

(क) पणजी

(ड) बर्लिन

(आ) लेखिका मॉस्कोत या ऋतूत उतरल्या

(अ) वसंत

(ब) शरद

(क) वर्षा

(ड) ग्रीष्म

(इ) मॉस्को या नगरीमध्ये इतके लोक राहतात.

(अ) एक कोटी

(ब) दोन लाख

(क) साठ लाख

(ड) नव्वद लाख

(ई) जगामधील पहिला आवकाशयात्री हा होता.

(अ) लेनिन	(ब) स्टॅलिन
(क) युरी गागारिन	(ड) गॉर्की

(उ) रशियानं अवकाशात सोडलेलं पहिल अवकाशयान हे आहे.

(अ) स्फुटनिक	(ब) आर्यभट्ट
(क) अपोलो	(ड) इनसॅक्ट

(ऊ) मॉस्को शहरात हे प्रसिद्ध वस्तुसंग्रहालय आहे.

(अ) पिकासो	(ब) रॉडीन
(क) पुष्कीन	(ड) बॉटीसेली

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) लेखिका कोणत्या विषयाच्या प्राध्यापिका आहेत?
- (आ) हा पाठ कोणत्या मूळ पुस्तकातून घेतलेला आहे?
- (इ) मॉस्कोला कोणते दोन चेहरे आहेत?
- (ई) रस्त्यांचे सौंदर्य व महत्ता कशाने वाढली आहे?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) चोवीस तास उजेडाचा एक दिवस लेखिकेनं कसा अनुभवला?
- (आ) एखाद्या शहराचा खराखुरा चेहरा कशात दिसतो?
- (इ) लेखिकेला कोणता मोठा आनंददायी अनुभव आला?
- (ई) लेखिकेला कोणत्या दोन गोष्टी स्फूर्तिप्रद वाटल्या?

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) “ही कामं मूकपणे करणाऱ्या यंत्राना फसविण्याची वृत्तीही कोठे दिसली नाही.”
- (आ) “मी मूक निरोप घेतला”

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) तीस-पस्तीस मैलाच्या प्रवासात लेखिकेला काय काय दिसले?
- (आ) सुरुवातीला लेखिकेला रस्ते फारच ओकेबोके व निर्विकार का वाटले?
- (इ) मॉस्कोच्या वैभवात भर टाकणाऱ्या महत्त्वाच्या वास्तू कोणत्या?

प्र.6 (वा) खालील प्रश्नांची आठ ते दहा ओळीत उत्तरे लिहा

(अ) मॉस्कोतील रेल्वे प्रवासाचे वर्णन करा.

(आ) मॉस्कोतील रस्त्यांचे थोडक्यात वर्णन करा.

भाषाभ्यास :

(अ) वाक्प्रचाराचा अर्थ सांगून वाक्यात उपयोग करा.

मनात घर करणे, ठाण मांडून बसणे, भर घालणे, जतन करणे.

(आ) विग्रह करून समास ओळखा.

क्षणोक्षणी, स्वयंचलित, गप्पागोष्टी, बिनधास्त, ग्रंथालय, मुलंमुली

उपक्रम :

- रा.भि जोशी यांचे 'वाटचाल' हे पुस्तक व डॉ. मीना प्रभु यांचे 'चिनी माती' हे पुस्तक मिळवून वाचा.
- प्रेक्षणीय स्थळांची नावे व चित्रे संग्रहित करा.
- तुम्ही केलेल्या सहलीचे वर्णन तुमच्या शब्दात करा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा.

अंगीकृत	निरीक्षण	लांछन
कर्तृत्व	वेषभूषा	मथितार्थ

१२. यंत्र

योगीराज वाघमारे

परिचय :

योगीराज देवराज वाघमारे (जन्म 1943) दलित जीवनाचे अनेक अंगानी चित्रण करणारे समर्थ कथाकार आहेत, ग्रामीण जीवनात दलितांच्या भावनांची होणारी कोंडी, त्यांचा सवर्णांशी होणारा अटळ संघर्ष याचे वास्तव व आत्मपरीक्षणात्मक दर्शन त्यांच्या कथेमधून घडते. दलितांच्या वेदना, दुःख, समस्या, प्रश्न आणि भूक याचा वास्तव अनुभव त्यांच्या कथेतून व्यक्त होतो. 'उद्रेक' 'बेगड' हे त्यांचे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत.

'गुडदाणी' या कथासंग्रहातून ही कथा संक्षिप्त रूपात घेतली आहे. ग्रामीण शेतीत यंत्राने पाऊल टाकल्याने ज्याचे पोट रोजगारावर अवलंबून आहे. अशा माणसांच्या मनातील संघर्ष व त्याच्यापुढे निर्माण झालेले प्रश्न या कथेतून व्यक्त होतात.

(मूल्य - श्रमप्रतिष्ठा)

वामन आबा सावकाराच्या मळ्याकडे निघाला होता. आता त्याच्या डोक्यात आबा सावकाराचा मळा आणि खळ्यात पडलेली प्रचंड रास एवढीच होती. त्याला चावडीपुढचे कोणी आठवत नव्हते.

पांढ सुरून वर आल्यावर आंबराई लागली. लांब लांब फांद्या पसरून उभे राहिलेले वृक्ष ओलांडून तो आला. केळीची बाग ओलांडली की सावकाराचा मळा येतो. घाईघाईन तो चालत होता. खांद्यावरची मोगरी लकाव लकाव हलत होती. मघाशीच पान केव्हाच संपलं होतं. तंबाखूचा चोथा त्यानं पुढचं बोट घालून जिबाडातून काढून टाकला. जिभेवर कुठं चुकून माकून राहिलेला तंबाखूचा कण थुंकून तो टाकीत होता. थुंकता थुंकताच त्याचं मन विचार करीत होतं, 'आबा सावकाराच्या मळ्यात कामाला गेलं, की सहज दोन-तीन आठवडे काम पुरंतय.. जवारीची खुडणी, गव्हाची कापणी, हरभऱ्याचं बडवणं. लगेच करडा धोपटणं.. नुसतं ह्या चार पिकांची खुडणी, कापणी, मळणी करायचं झालं तर महिनाभर लागतोय. सावकाराचे चार गडी किती म्हणून करणार?.. पुढं चैतपुनव येते. जत्रा भरतीय .. जत्रेच्या आधी खळी-दळी झाली पाहिजेत. नायतर कवा बवा आवकळ गाभणं येतयं. पडून जातयं. रानात रास पडलेली असतीय आन् वरून पाऊस पडतोय. तोंडाशी आलेला घास वाया जातोय .. तवा हे दहा पंधरा दिवस म्हंजी मरायलासुद्धा येळ नसतोय.. शिवारात एकाच येळी खळी-दळी. मग शेतकऱ्यांजवळ माणूसबळ कुठंय? ... कामाला माणूस मिळत नाय... घरात बिमार असलं तरी त्याच्याजवळ बसायला शिल्लक माणूस नसतोय. अशा वेळी 'आबा मला काम सांगा!' असं कुणी म्हटलं तर, आबाच काय पण कुणीबी शेतकरी म्हणतोय- 'आरं, येडा का शाणा म्हणावं तुला दिसत नाय व्हय काय काम करायचं ते!' मग आपणच काही न बोलता कामाला लागायचं.

बडवण, उफवणं करायचं, पोती टाकायची, वाड्यात आणून थापीला थाप लावायची. मग आपुणच पदर पसरायचा अन् म्हणायचं...

‘मालक... जवारी घाला...’

मग आबा काय अन् शेतकरी काय, बर पिकलेलं असतंय ... ऐन वेळी कामाला मदत केल्यामुळं आपला शीण ठेवीत नाहीत. सहज चार-दोन पायल्या जवारी देतात ... असं चार दोन खळ्यांवर काम केलं की, पोतं अर्ध पोतं धान्य साठतेय ... गहू साठतात. हरभरे येतात. त्या बिदागीवर मस्त पावसाळा घालवायचा. मागे काम केलं म्हणून कुणीबी बळीराजा पुढं उसन-पासन द्यायला कमी करीत नाहीत.

सुगीत कामाची तलाल उठते. वामनासारख्यांची तारांबळ उडते. कुणीही बोलवायला तरी येतं,

‘अरं वामन, आमच्या खळ्यावर चल मर्दा...’

‘आं... मालक मला नाय जमायचं ... किसन पाटलाचं बडवणं चालू हाय...’

‘असं करू नकू बाबा .. आजच्या दिस चल..’

देवाशप्पत वं .. जमायचं नाय .. अवं, त्यांनी आधीच पायलीभर जवारी पदरात घातलीय ..’

‘मग आमचीबी दोन पायली घे...’

अस गांगारलेल कूळ घरी चालून येतंय .. अन् ज्याचा बैल बारदाना गोठा हाय ते बैलांची दावण करून मळून घेतय.. पर तिथंबी माणसं लागत्येतच आन् अशा वक्ताला जरा जास्ती मागितलं तर कुळाला कायबी वाटत नाय .. ते फक्त म्हणतंय .. ‘वामन, असं खिडीत गाठू नकू रं..! ..बरं ..बरं. तुलाबी पोट हाय .. बडवून आतडी पार गळ्याशी येतेत. चिपटंभर जास्त दिलं म्हणून बिघडत नाय..’ पर आपुण आळस नाय केला पाह्यजी. आळस केला आन् म्हणलं मी नाय करणार .. हाय त्येच खाईन म्हणलं की संपलं .. माणसानं कसं अंग मोडून काम करावं. त्यावं ... प्यावं .. मस्त.. त्या साली असंच झालं. रात दिस बघितला नाय मी. तुक्या, धनगराचा राणू, मांगाचा जना, बुरडाचा भिक्या असं सगळ्यांनी मिळून ताफा केला. पोत्याला पायली असा भाव ठरवून खळी करून दिली. कामाचा सपाटा लावला. दिवसातून दोन-दोन, तीन-तीन खळी केली. सगळं शिवार बडवून टाकलं. एक एकाला दोन-दोन पोती धान्य वाटून आलं. खूप मिळकत झाली. जत्रा थाटात केली. बायकूला लुगडं घेतलं. मला धोतर घेतलं. पायात वहाणा घेतल्या. आन् बारकीला दोन माश्याची अंगठी केली. वामनच्या डोळ्यापुढं मागची एक एक दृश्ये सरकत होती. आणि आबा सावकाराचा मळा जवळ येत होता.

मोकळ्या ज्वारीच्या रानातून सावकाराची जनावरं चरत होती आणि धनगराची शेरडं, करडं जनावरांच्या नजरेतून सुटलेला वाळला पालापाचोळा टिपीत होती. कावळे, चिमण्या साळुंक्या पडलेलं धान्य टिपून बाभळीच्या आणि आंब्याच्या झाडावर गडप होत होत्या.

आबा सावकाराच्या विहिरीजवळ एक वाडा बांधलेला होता. त्याच्या समोरच मोठ खळं तयार केलेलं होत. त्याच्या अवती भवती साठ-सत्तर बाया उभं राहून ज्वारीची कणसं खुडून खळ्यात टाकीत होत्या. खळ्यात प्रचंड ढीग तयार झाला होता. खुडलेल्या पेंड्या उंचावून बायका भिरकावून देत होत्या. देवळात गर्दी नको म्हणून दर्शन होताच वारकऱ्यांना जसे मागे खेचले जाते तसे रिकाम्या पेंड्या गाडीत रचून गंजीकडे रवाना केल्या जात होत्या. पलीकडे भली मोठी गंज आकाराला येत होती. वामननं ते खळं आणि ढीग डोळे भरून पाहिले. बारा एक वाजण्याच्या आत कणस खुडण्याचं काम होईल, अन् मग बडविणारे गडी त्या ढिगावर तुटून पडतील. कणसांचा भुगा भुगा होईल. मोत्यासारखे दाणे रासभर दिसू लागतील. त्याच्या अंगात वारं संचारलं. त्याची छाती फुगू लागली. हसत हसत तो जवळ जाऊ लागला.

आबा सावकार वाड्याच्या कठड्यावर बसले होते. अंगात मलमलचा शर्ट घातला होता. त्यातून जानव्याची रेघ दिसत होती. दात-कोरणं दाताच्या फटीतून अधून मधून घालून उगाच ते दात उचकीत होते. त्यांच्या हाताबुडाशी अनंता माळी बसला होता. पानाची चंची सोडली होती. सुपारी कातरून आबांना देत होता. मध्येच त्यानं पानही लावलं. आबा मात्र बायांकडं बघत होते. ‘आवला, चला .. आटपा ..’ म्हणत होते. त्यांच्या तोंडून शब्द निघायच्या आतच करीम गुमास्ता बायकांवर डाफरत होता. तो खळ्याच्या अवती भवती फिरत होता. बायांना काहीबाही सांगत होता. तर पलीकडे दोन गडी एका माणसाच्या हाताबुडी काम करीत होते. गड्यांनी सगळे बैल रानात पालापाचोळा खायसाठी सोडले होते. गोठ्यात एकही बैल नव्हता. गोठा रिकामा बघून वामनला उगीच अवघडल्यासारखं झालं. पण काहीच न दाखविता तो पुढे सरकला.

आबा सावकाराकडे त्याचं लक्ष गेलं. ते पानाचा तोबरा चघळीत होते. त्यांचं लक्ष वामनकडे नव्हतं. ते गड्यांकडे आणि त्या काहीबाही करणाऱ्या माणसांकडे बघत होते. तिथं काही तरी सामान आणलेलं होतं आणि कशाची तरी जुळवाजुळव चालली होती. पण वामनचं लक्ष कुठं होतं तिकडं! तो लांबूनच त्यांना नमस्कार करायला म्हणून किंचित वाकला आणि हात झुकवून कपाळाला लावला. आबांनी वर बघितलंही नाही. अनंता माळ्यानं बघून न बघितल्यासारखं केलं. त्याचे वामनला काहीही वाटलं नाही... 'पण ... आपुण आल्याचं त्यानला कळालं म्हंजी पुरं झालं पुन्हा म्हणायला नकु ...' 'आयला, वामन्या लय माजलाय... सकाळी येतो म्हणाला तर कधी आलाय?...' बरं झालं पिपरिणीखालून लवकर निघालो. नाय तर तसंच त्या टोळभैरवांशी बोलत बसलो असतो. आन् इकडं उशीर झाला असता... आन मालक कितीबी टाकून बोलला असता...'

मग वामन स्वतःवरच खूप झाला. वाटलं, खाली टेकावं, पान खावं. पण मालक पुन्हा म्हणतील, 'बडवणाचं करायचं म्हंजी दुसऱ्या कामाची बोली नसतीय व्हय?... आयला, जो तो राजाच बनाय लागलाय...!'

आता असं म्हणल्यावर काय बोलणं व्हतंय व्हय? त्या परिस...? ह्या पेंड्या गाडीत भरून टाकाव्यात.

लगेच वामनने काही पेंड्या उचलल्या. काही वेळ असाच गेला. तरीही त्याला कोणी बोलेना. मालकही बघून काहीच म्हणेना. सहज त्याच्या मनात शंका आली... 'पण काय म्हणून त्यांनी मला विचारावं? एवढ्या मोठ्या सावकारानं आपल्याला आपण होऊन बोलावं म्हणजे..? आक्रीतच हाय ...! आयला, येदंच मन हाय आपलं! वामन मनाशीच हसला. त्यानं धुंदीत आणखी पेंड्या उचलल्या. तोपर्यंत मोडणी संपली. एक एक बाई हलू लागली. तसे सावकार ओरडले,

“झालं का मिस्तरी?”

‘हाव मालक!’ मळकटलेल्या हाताचा माणूस पान्ना, हातोडी घेऊन सावकाराकडे येत म्हणाला. वामन सावरला. ‘काय झालं बरं?’ तो पुढं सरकला. सावकार त्याच्याकडे न बघताच म्हणाले, “इथे ... डिंग्या .. अं .. चला आटपारं .. करा सुरू इंजेन, आजच्या आज झालं पाह्यजे..”

‘म्हंजे?’ वामन दचकला.

एवढ्यात इंजनाची झुकझुक-सिक ... सिक ... सुरू झाली. पट्टा लपालपा पळू लागला. यंत्र वाजू लागलं. वामन घाबरला. चेहऱ्यावर घाम जमू लागला. खांद्यावरची मोगरी लटपटू लागली. तरीही स्वतःला सावरीत आबा सावकाराकडे सरकला.

‘मालक .. खळं करायचं?’

त्याच बोलणं यंत्राच्या आवाजात गरगरत गेलं. गड्यांनी भराभर कणसाची पोती भरायला सुरुवात केली आणि एक एक त्या मळणी यंत्रात टाकायला सुरुवात केली.

पुन्हा वामन ओरडला,

‘मालक!’

आबा सावकार निर्विकार होता.

‘काय?’

‘हो खळ!’ वामन घोग्या आवाजात बोलला.

‘सुरु झालं नव्हं .. आरं, कालच लातूरहून मळणीयंत्र आणलंय ... आता बघ कसं खळं व्हतंय ते .. तोंडाला नुसतं पोतं लावायचं .. बास बडवण नाय की वाऱ्यावर उफणं नाय ... काय?’

वामनला पूर्ण कल्पना यायला वेळ लागला नाही. तो गर्भगळीत झाला. सावकारानं असा कसा झोपेत धोंडा घातला. मोठ्या आशेने आलो होतो. दहा-पंधरा दिवस काम मिळलं, पोटाला रोजगार मिळलं. पावसाळा सुखाचा जाईल ... पण ... हे मळणी यंत्र ...! काय वचा वचा करीत सुटलंय ... माझं हात तोडीत चाललंय.... पोटावरून फिराय लागलंय ... मालक ... अवं असं का? ... आमी कुणाच्या तोंडाकडं बघायचं ..? काय खायचं? ... कसं जगायचं?

वामनच्या डोळ्यापुढं सगळा अंधार पसरला. त्याच्या घशाला कोरड पडली. हातातली मोगरी लटलटू लागली. तो मटकन खाली बसला. यंत्र त्याच्याकडे न बघताच कच कच वच वच आवाज करीत होतं. जोंधळ्याची पोती भरायला गड्यांची धावपळ होत होती. मालक सारखा ओरडत होता. डाफरत होता. वामन जेव्हा शुद्धीवर आला, तेव्हा आबा सावकार मळणी यंत्राच्या शेजारी थापी लावलेल्या पोत्यावर बसला होता. कणसं संपत आली होती. पुन्हा एकदा मालकाला ... ‘मला काम द्या’ म्हणून विनवणी करावी म्हणून तो जोरानं ओरडला, ‘मालक!’

यंत्राच्या गोंगाटात त्याची हाक ऐकू गेली नाही. तो हताश झाला. पोटात खोलखोल गेल्यासारखं झालं. हिरमुसल्यासारखं झालं. त्यानं अवसान एकवटून सूर्याकडं बघितलं. अजून बराच अवकाश होता. थोडासा धीर आला. आबा सावकाराचं काम नाही मिळालं तरी निदान शिवारातलं दुसऱ्या शेतकऱ्याचं बघू चटकन तो उठला. मोगरी खांद्यावर टाकली आणि जितक्या लवकर आबा सावकाराचा मळा सोडता येईल तेवढ्या घाईनं तो निघाला. कुणाच्याही खळ्यावर त्याची जायची तयारी होती. पांदाच्या पलीकडं बाजीराव जाधवाचा मळा होता. आपोआप त्याचे पाय तिकडे वळले. मोठमोठ्या ढेंगा टाकीत तो निघाला होता. कधी पांद सरतेय असं झाल होतं .. तोच समोरून एक बैलगाडी येत असलेली दिसली. तिला वाट देण्यासाठी तो बाजूला सरकून उभा राहिला. कुणाची गाडी म्हणून बघायलासुद्धा त्यानं मान वर केली नाही. त्याच्या डोळ्यापुढं बाजीराव जाधवाचा मळा आणि ज्वारीचं खळं होतं. तिथ कधी जाईन असं झालं होतं. एवढ्यात गाडी जवळ येऊन ठेपलीही. वामनला पाहून गाडीवान म्हणाला, ‘कुणीकडं वामना’ त्या अनपेक्षित प्रश्नानं तो शुद्धीवर आला. उत्तर देण्यासाठी ओठ हलविले.

....‘बाजीराव जाधवा ऽ... !’

एवढेच शब्द निघाले... आणि तो मुकाच झाला.. तो गाडीवान बाजीराव जाधवाचाच होता. गाडीत कणसाची पोती होती. काळजात सुरी खुपसावी तसं त्याला झालं. तरीही विव्हळल्यागत तो म्हणाला, ‘इकडं कुठं निघाली गाडी?’

‘आबा सावकारानं मळणीयंत्र आणलंय म्हण .. तवा त्याच्यावरच रास करायची ठरविलीय औंदा... !’ गाडीवान बोलला. वामनला गरगरल्यासारखं झालं. सगळं शिवार आपल्याभोवती फिरतंय असं वाटू लागलं. आणि त्याला काय होतंय हे बघायच्या आतच गाडी पांढीतनं पळत सुटली.

शब्दार्थ व वाक्प्रचार :

■ पांढ - लहान वाट ■ मोगरी -लाकडी हातोडा ■ रास - ढीग ■ बिमार -आजारी ■ बिदागी - मानधन ■ बळीराजा - कुणबी, शेतकरी ■ गुमास्ता - मुखत्यार, मुनीम ■ टोळभैरव -रिकामटेकडाप निर्विकार -विकारशून्य, उदासीन ■ कोरड पडणे - शोष पडणे ■ डाफरणे - चवताळणे, रागावणे ■ अवसान एकवटणे - हिंमत, धैर्य ■ गर्भगळीत होणे - अतिशय घाबरणे ■ हताश होणे - निराश होणे ■ तुटून पडणे-हल्ला करणे, नेटाने कामास लागणे ■ डोळे भरून पाहणे - मनाचे समाधान होईपर्यंत पाहणे.

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) यंत्र ही कथा कोणत्या कथासंग्रहातून घेतलेली आहे?

(अ) उद्रेक	(ब) बेगड
(क) गुडदाणी	(ड) पराभव

(आ) वामन कोणाच्या मळ्याकडे निघाला होता?

(अ) रामा सावकार	(ब) आबा सावकार
(क) पाटील मळा	(ड) काका सावकार

(इ) करीम गुमास्ता कोणावर डाफरत होता?

(अ) धनगरांवर	(ब) बायकांवर
(क) कामगारांवर	(ड) मजुरांवर

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) आबा सावकाराच्या मळ्यात कोण कोणत्या पिकांची मळणी होते?
- (आ) शेतकरी वामनाला केव्हा उसन-पासनं देतात?
- (इ) मोकळ्या रानात कोणाची जनावरे चरत होती?
- (ई) मळणीयंत्र कोणत्या गावाहून आणले होते?
- (उ) वामनला बाजीरावाच्या खळ्यावर का काम मिळाले नाही?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

(अ) गावातील मळण्या जत्रेच्या अगोदरच का करतात ?

(आ) आबा सावकाराचे वर्णन लिहा.

(इ) वामनाने गेल्या वर्षीच्या मळणीच्या उत्पन्नातून काय काय खरेदी केले ?

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

(अ) “आवला, चला... आटपा ”

(आ) “कुणीकडं वामना ?”

(इ) “ज्ञालं का मिस्तरी ?”

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

(अ) मळणीयंत्र सुरू होताच वामनापुढे कोणते प्रश्न उभे राहिले ?

(आ) वामन मालकाकडे केव्हा पदर पसरत असे ?

प्र.6 (वा) खालील प्रश्नांची आठ ते दहा ओळीत उत्तरे लिहा.

(अ) आबा सावकाराच्या खळ्याभोवतीचे वर्णन करा.

(आ) वामनासंबंधी माहिती लिहा.

भाषाभ्यास :

(अ) खालील वाक्प्रचाराचा अर्थ सांगून वाक्यात उपयोग करा.

गर्भगळीत होणे, हताश होणे, तुटून पडणे, डोळे भरून पाहणे.

(आ) विग्रह करून समास ओळखा.

पालापाचोळा, मळणीयंत्र, दहापंधरा, अनपेक्षित

उपक्रम :

- ‘यंत्र शाप की वरदान’ या विषयावर निबंध लिहा.
- आनंद यादव यांच्या ‘गोतावळा’ या कादंबरीचे वाचन करा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा.

अंगीकार क्रीडा एखादा

रुग्णालय नवीन घेऊन

७. पोया (पोळा)

बहिणाबाई चौधरी

परिचय :

बहिणाबाई चौधरी (1880-1951) खानदेशातील खेड्यात शेतकरी कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला. जन्मजात त्यांना काव्यप्रतिभा लाभली होती. निरक्षर असूनही त्यांच्या कवितेतून जीवनाचे साकल्याने दर्शन घडते. ग्रामजीवन संस्कृती व निसर्ग यांचे सुरेख चित्रण त्यांच्या काव्यातून होते. 'बहिणाबाईची गाणी' हा त्यांचा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहे. अनुभवाचा अस्सलपणा, सुंदर कल्पकता, गेयता, कल्पना विलास, बोलीभाषेचा गोडवा ही त्यांच्या कवितेची वैशिष्ट्ये आहेत. "निसर्गकन्या" म्हणूनही त्यांचा गौरव केला जातो.

पोया ही कविता जित्राब : मराठी ग्रामीण कविता- संपादक प्रा.भैरव कुंभार, प्रा.मंदा कदम या पुस्तकातून घेतली आहे. बैलांच्या वर्षभराच्या कष्टाविषयी कृतज्ञता प्रस्तुत कवितेत व्यक्त केली आहे.

(मूल्य : कृतज्ञता)

आला आला शेतकऱ्या
पोयाचा रे सन मोठा
हाती घेईसन वाट्या
आता शेंदूराले घोटा

आता बांधा रे तोरनं
सजवा रे घरदार
करा आंगोयी बैलाच्या
लावा शिंगाले शेंदूर

लावा शेंदूर शिंगाले
शेंब्या घुंगराच्या लावा
गयामधी बांधा जीला
घंट्या घुंगरू मिरवा

बांधा कवड्याचा गेठा
आंगावऱ्हे झूल छान
माथां रेसमाचे गोंडे
चारी पायात पैजन

उठा उठा बह्यनाई,
चुल्हे पेटवा पेटवा
आज बैलाले नीवद
पुरनाच्या पोया ठेवा

वढे नांगर वखर
नही कष्टाले गणती
पीक शेतकऱ्या हाती
याच्या जीवावर शेती

उभे कामाचे ढिगारे
बैल कामदार बंदा

याले कहीनाथे झूल
दानचाऱ्याचाज मिंधा

चुल्हा पेटवा पेटवा
उठा उठा आयाबाया
आज बैलाले खुराक
रांधा पुरनाच्या पोया

खाऊ द्या रे पोटभरी
होऊ द्यारे मगदूल
बशीसनी यायभरी
आज करू द्या बागूल

आता ऐका मनातलं
माझं येकीचं सांगनं
आज पोयाच्या सनाले
माझं येवढं मागनं

कसे बैल कुदाळता
आदाबादीची आवड
वझं शिंगाले बांधता
बाशिंगाचं डोईजड

नका हेंडालू बैलाले
माझं ऐका रे जरासं
व्हते आपली हाऊस
आन बैलाले तरास

आज पुंजा रे बैलाले
फेडा उपकाराचं देनं
बैला, खरा तुझा सन
शेतकऱ्या तुझं रीन !

शब्दार्थ :

■ शेंदूर - हा एक केशरी रंग ■ घोटा- घोटणे, ढवळणे ■ शेंब्या-शिंगाच्या टोकाला पितळी
टोपणाचा अलंकार असतो ■ अंगावऱ्हे - अंगावर ■ बह्यनाई - बहिणाई (बहीण) ■ चुल्हे - चूल,
चुलवण ■ पुरनाच्या पोया - पुरणाच्या पोळ्या ■ वखर - शेतीचे अवजार ■ गणती- मोजणी

■ कामदार बंदा- काम करणारा एकमेव असा ■ हेंडालू - झोंबा झोंबी ■ मगदूल - खाऊन सुस्त होणे ■ बागूल - मुलांना भय दाखवण्याकरता केलेला एक पुतळा ■ खुराक - खाद्य

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) शेतकऱ्याचा मोठा सण कोणता ?

(अ) पोया	(ब) पुरन पोया
(क) बैलांचा	(ड) शेतीचा

(आ) 'पोळा' सणाला घरदार कसे सजवावयास सांगितले आहे ?

(अ) शेंदूर लाऊन	(ब) तोरण बांधून
(क) पोळ्या करून	(ड) नैवेद्य दाखवून

(इ) बैलांच्या गळ्यामध्ये बांधलेल्या शेंब्या कशाच्या आहेत ?

(अ) घंट्या घुंगरू	(ब) कवड्या
(क) रेशमाचे गोंडे	(ड) पैजण

(ई) बैलांना कशाचा नैवेद्य ठेवावयास सांगितले आहे ?

(अ) पुरणाच्या पोळ्या	(ब) दहीभात
(क) कडबू	(ड) आंबील

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) शेंदूर घोटण्यास का सांगितले आहे ?
(आ) कवयित्रीने घरदार का व कशाप्रकारे सजवावयास सांगितले आहे ?
(इ) कोणाच्या कष्टाला गणती नाही, असे कवयित्रीला वाटते ?
(ई) शेतकरी कोणाच्या जीवावर शेती पिकवितो ?
(उ) 'बैल कामदार बंदा' असे का म्हटले आहे ?
(ऊ) पोळा या सणादिवशी बैलांना खुराक कशाचा दिला आहे ?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) पोळा या सणादिवशी बैलांना सजविण्याचे वर्णन कसे केले आहे ?
(आ) बैलाच्या कष्टाचे वर्णन कसे केले आहे ?

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) 'उभे कामाचे ढिगारे, बैल कामदार बंदा
याला कहीनाथे झूल, दानचाऱ्याचाज मिंधा'
(आ) 'नका हेंडालू बैलाले, माझं ऐका रे जरासं
व्हते आपली हाऊस, आन बैलाला तरास'

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) पोळा सणादिवशी कवयित्री कोणती विनंती करते?
(आ) बैलाच्या उपकारांच देणं कसं फेडावयास सांगतात?

प्र.6 (वा) पुढील प्रश्नाचे सात ते आठ ओळीत उत्तर लिहा.

- (अ) पोळा सणाचे वर्णन कवयित्रीने कसे केले आहे, याचे वर्णन तुमच्या शब्दात लिहा.

भाषाभ्यास :

(अ) वाक्प्रचाराचा अर्थ सांगून वाक्यात उपयोग करा.

उपकारांच देणं, तो कामदार बंदा, नाही कष्टाला गणती, तोरण बांधणे, शेंदूर लावणे.

(आ) समानार्थी शब्द लिहा.

शेंदूर, चुल्हे, बंदा, खुराक

(इ) खालील शब्दांचा विग्रह करून समास ओळखा.

घंट्याघुंगरू, पुरणपोळ्या, आयाबाया, घरदार, नांगरवखर, दानचारा

उपक्रम :

- ग्रामीण गीतांसाठी ग.ल. ठोकळ यांचा 'मीठ भाकर' हा काव्यसंग्रह वाचा.
- पोळा या सणाबद्दल लेखन करा.
- पाळीव प्राण्यांची चित्रे जमवून त्याचे महत्त्व लिहा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा

गुंफित	पलीकडे	प्रतिकार
मिस्कील	शारीरिक	समीक्षा

८. आचंद्रसूर्य नांदो

ग.दि. माडगूळकर

परिचय :

गजानन दिगंबर माडगूळकर (1919 - 1977) प्रसिद्ध कवी, कथाकार, कादंबरीकार, पटकथालेखक. 'जोगिया', 'चैत्रबन', 'गीतरामायण' इत्यादी काव्यसंग्रह 'आकाशाची फळे' ही कादंबरी 'वाटेवरल्या सावल्या' हे आत्मचरित्र ही त्यांची ग्रंथसंपदा. 'जोगिया', 'चैत्रबन', 'मंतरलेले दिवस' या पुस्तकांना महाराष्ट्र शासनाची पारितोषिके. भारत सरकारतर्फे पद्मश्री किताबाने त्यांना सन्मानित करण्यात आले. 1976 च्या यवतमाळ अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. मराठमोळ्या जीवनाचे विविधरंगी चित्रण व उत्कट भावनाशीलता ही त्यांची लेखन वैशिष्ट्ये. गीतरामायणाच्या रचनेनंतर त्यांना 'आधुनिक वाल्मीकी' म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

प्रस्तुत कविता सुरेश गंगाधर तुप्तेवार यांनी संकलन केलेल्या 'देशभक्ती गीतातून' घेतली आहे. स्वतंत्र भारताचा पौराणिक, ऐतिहासिक व राजकीय दृष्टांत देऊन गौरव केलेला आहे.

(मूल्य - देशप्रेम, देशभक्ती)

हे राष्ट्र देवतांचे, हे राष्ट्र प्रेषितांचे

आचंद्रसूर्य नांदो, स्वातंत्र्य भारताचे ॥

कर्तव्यदक्ष भूमी, सीतारघूतमाची

रामायणे घडावी, येथे पराक्रमाची

शिर उंच उंच व्हावे, हिमवंत पर्वताचे

आचंद्रसूर्य नांदो, स्वातंत्र्य भारताचे ॥ 1 ॥

येथे नसो निराशा, थोड्या पराभवाने

पार्थास बोध केला, येथेच माधवाने

हा देश स्तन्य प्याला, गीताख्य अमृताचे

आचंद्रसूर्य नांदो, स्वातंत्र्य भारताचे ॥ 2 ॥

येथेच मेळ झाला, सामर्थ्य संयमाचा

येथेच जन्म झाला, सिद्धार्थ गौतमाचा

हे क्षेत्र पुण्यदायी, भगवान तथागताचे

आचंद्रसूर्य नांदो, स्वातंत्र्य भारताचे ॥ 3 ॥

हे राष्ट्र विक्रमाचे, हे राष्ट्र शांततेचे

सत्यार्थ झुंज घ्यावी, या जागत्या प्रथेचे

येथे शिवप्रतापी, नरसिंह योग्यतेचे
आचंद्रसूर्य नांदो, स्वातंत्र्य भारताचे ॥ 4 ॥
येथे परंपरांचा सन्मान नित्य आहे
जनशासनातलीचा पायाच 'सत्य' आहे
येथे सदा निनादो, जयगीत जागृताचे
आचंद्रसूर्य नांदो, स्वातंत्र्य भारताचे ॥ 5 ॥

शब्दार्थ :

■ आचंद्रसूर्य - चंद्रसूर्य असेपर्यंत ■ प्रेषित- अनुयायी ■ हिमवंत-हिमालय ■ पार्थ - अर्जुन ■ माधव - श्रीकृष्ण ■ गीताख्य- भगवद्गीता ■ जनशासन - लोकसत्ता ■ सीतारघूत्तम- सीता व श्रीराम ■ सत्यार्थ - सत्यासाठी

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) ग. दि. माडगूळकर यांचा जन्म या वर्षी झाला.

(अ) 1977	(ब) 1919
(क) 1976	(ड) 1980

(आ) 'आकाशाची फळे' या पुस्तकाचा साहित्य प्रकार हा आहे.

(अ) कादंबरी	(ब) काव्यसंग्रह
(क) आत्मचरित्र	(ड) कथासंग्रह

(ई) पार्थास बोध यांना केला.

(अ) श्रीरामान	(ब) शिववाने
(क) माधवाने	(ड) गौतमाने

(उ) येथे याचा पायाच सत्य आहे.

(अ) जनशासनाचा	(ब) भांडवलशाहीचा
(क) हुकूमशाहीचा	(ड) सावकारशाहीचा

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) 'गदिमांना' भारत सरकारने कोणता किताब दिला?
(आ) 'आधुनिक वाल्मिकी' असे कोणाला म्हटले आहे?
(इ) येथे मेळ कशाकशाचा झाला आहे?
(ई) नरसिंह योग्यतेचे कोण आहे?

(उ) हा देश कशाचे स्तन्य प्याला आहे?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

(अ) हे क्षेत्र पुण्यदायी कशाने बनले आहे?

(आ) परंपरांचा सन्मान नित्य आहे असे कवीने का म्हटले आहे?

(इ) या देशातील जागती प्रथा कोणती?

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

(अ) 'शिर उंच उंच व्हावे, हिमवंत पर्वताचे'

(आ) 'येथे सदा निनादो, जयगीत जागृताचे''

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नाचे आठ ते दहा ओळीत उत्तर लिहा.

(अ) कवितेचा सारांश थोडक्यात लिहा.

भाषाभ्यास :

(अ) समानार्थी शब्द लिहा

बोध, झुंज, अमृत, पर्वत, चंद्र, सूर्य

(आ) खालील शब्दांचा विग्रह करून समास ओळखा.

आचंद्रसूर्य, कर्तव्यदक्ष, पुण्यदायी, नरसिंह

(इ) अलंकार ओळखा व लक्षणे लिहा.

हे राष्ट्र विक्रमाचे, हे राष्ट्र शांततेचे.

उपक्रम :

- देशभक्तीपर गीतांचे संकलन करा.
- 'जयभारता' ही कवी कुसुमाग्रजांची कविता मिळवून वाचा.
- 'राष्ट्रीय एकात्मता : काळाची गरज' या विषयावर निबंध लेखन करा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा

शिशिर	नैर्ऋत्य	तत्काळ
जाज्वल्य	प्रथितयश	एकसष्टी

९. हिरवळ आणि पाणी

बा.भ. बोरकर

परिचय :

बाळकृष्ण भगवंत बोरकर (1910-1984) यांचा जन्म गोव्यातील बोरी येथे झाला. 'चित्रवीणा', 'दूधसागर', 'कांचनसंध्या', 'अनुरागिणी' इत्यादी कविता संग्रह 'भावीण', 'मावळता चंद्र' या कादंबऱ्या हे त्यांचे साहित्य प्रसिद्ध आहे. हा सौंदर्यवादी वृत्तीचा आनंदयात्री कवी. बोरकरांची भारतीय संस्कृती व जीवन मूल्ये यावर अपार श्रद्धा होती. नादमाधुर्य आणि सौंदर्यसृष्टी हे त्यांच्या लेखनाचे विशेष. भारत सरकारने 'पद्मश्री' पुरस्कार देऊन त्यांचा गौरव केला आहे. महाराष्ट्र राज्य पुरस्कारही त्यांना मिळालेला आहे.

ही कविता त्यांच्या 'चित्रवीणा' या काव्यसंग्रहातून घेतली आहे. या कवितेमध्ये कवीने निसर्गातील सृष्टीसौंदर्य, पाणी, हिरवळ, पशु, पक्षी, वनस्पती यांच्या रूपकातून मानवाच्या भावभावनांचे तसेच परस्परांवरील प्रेम व श्रद्धा यांचे दर्शन घडविले आहे.

(मूल्य - निसर्गप्रेम)

हिरवळ आणि क पाणी
तेथे स्फुरती मजला गाणी
निळीतुनी पाखरे पांढरी किलबिलतात थव्यांनी
सुखात चरती गुरे वासरे
लवेतुनी लहरती कापरे
हवेतुनी आरोग्य खेळते गार नि आरसपानी
उरी जिथे भूमीची माया
उन्हात घाली हिरवी छाया
सांडित कोमल आनंदाचे पाझर पानोपानी
जिथे अशी समृद्ध धरित्री
घुमति घरे अन् पुत्रकलत्री
रमे श्रमश्री माहेरीच्या स्वाभाविक लावणी
सख्यापरते जिथे न बंधन
स्मितात शरदाचे आमंत्रण
सहजोद्गारी गाढ चांदणे, स्पर्शी स्नेह हिमानी
ऋतूऋतूतुन जिथे सोहळे
तसेच उघड्यावरी मोकळे
आणि अंगणी शृंगाराची निर्मळ अमृतवाणी
माणूस जेथे हवाहवासा
अभंग-ओवीमधे दिलासा
विश्वासावर जीवन सुस्थिर, श्रद्धा नेक इमानी
देव जिथे हृदयांत सदाचा
भार मनाला नसे उद्याचा
सुखे दुजाच्या हिरवळ चित्ती, दुःखे डोळा पाणी

शब्दार्थ :

- लव - अंगावरील मऊ कोवळे केस ■ आरसपानी - स्वच्छ, पारदर्शी ■ कलत्र- पत्नी ■ लावण्य
- सौंदर्य ■ नेक - सरळपणा, सद्वर्तन ■ हिमानी - बर्फाप्रमाणे थंड ■ श्रमश्री - परिश्रमरूपी लक्ष्मी

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

- (अ) कवीला गाणी हे पाहिल्यानंतर स्फुरतात
(अ) हिरवळ आणि पाणी (ब) चंद्र आणि तारे
(क) वेली व फुले (ड) मुले आणि मुली
- (आ) हवेतून खेळणारे आरोग्य असे असते.
(अ) सुंदर (ब) आरसपानी
(क) धडधाकट (ड) दुबळे
- (इ) शरदाचे आमंत्रण कशात असते?
(अ) स्मितात (ब) रागात
(क) लोभात (ड) मोहात
- (ई) जीवन सुस्थिर यावर झालेले असते.
(अ) प्रेम (ब) विश्वास
(क) अश्रद्धा (ड) भक्ती

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) आनंदाचे पाझर कोठे सापडतात?
(आ) शृंगाराची निर्मळ अमृतवाणी कोठे आढळते?
(इ) दिलासा कशामुळे मिळतो?
(ई) मनाला उद्याचा भार केव्हा नसतो?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) गुरे वासरे कोठे व कशी चरतात?
(आ) समृद्ध धरित्रीच्या ठिकाणाचे वर्णन कवीने कसे केले आहे?
(इ) अंगणात शृंगाराची निर्मळ अमृतवाणी केव्हा असते?

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) जिथे अशी समृद्ध धरित्री
घुमति घरे अन् पुत्र कलत्री
(आ) माणूस जेथे हवाहवासा
अभंग-ओवीमधे-दिलासा

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

(अ) शरद ऋतूचे वर्णन कवीने कसे केले आहे?

(आ) 'देव जिथे हृदयात सदाचा । भार मनाला नसे उद्याचा' या ओळीचा अर्थ स्पष्ट करा.

प्र.6 (वा) खालील प्रश्नाचे सात ते आठ ओळीत उत्तर लिहा.

(अ) या कवितेमध्ये केलेले निसर्गाचे वर्णन तुमच्या शब्दात लिहा.

भाषाभ्यास :

(अ) खालील ओळीतील अलंकार ओळखून लक्षण लिहा.

उरी जिथे भूमीची माया ।

उन्हात घाली हिरवी छाया ।

(आ) खालील शब्दांचा विग्रह करून समास ओळखा.

पानोपानी, निर्मळ, अमृतवाणी, सुस्थिर

(इ) समानार्थी शब्द लिहा.

पाणी, पाखरू, पुत्र, चित्त, छाया, धरित्री, डोळा

उपक्रम :

- बालकवींच्या 'समग्र बालकवी' या काव्यसंग्रहातील 'श्रावणमास' व 'निर्झरास' या कविता वाचा.
- 'वर्षाऋतू' या विषयावर पंधरा ते वीस ओळी निबंध लिहा.
- सूर्योदयाच्या देखाव्याचे निसर्गचित्र काढा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा

अंगीकार	काहिली	तत्कालीन
निःस्तब्ध	परीक्षण	माहात्म्य

१०. सुंदर ते ध्यान

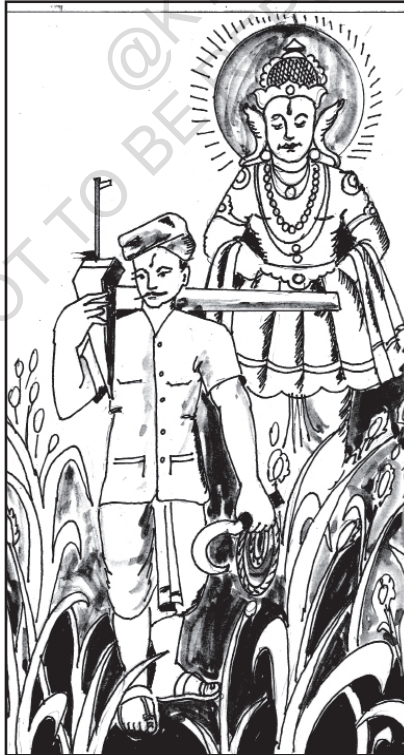
पु.ल. देशपांडे

परिचय :

पुरुषोत्तम लक्ष्मण देशपांडे (1919-2000) हे मराठीतील नामवंत, प्रतिभाशाली, चतुरस्र विनोदी लेखक. ते प्रारंभी बेळगाव आणि त्यानंतर मुंबई येथील महाविद्यालयात प्राध्यापक होते. काही काळ आकाशवाणीवर अधिकारी म्हणून त्यांनी काम केले. सिद्धहस्त नाटककार, नट, दिग्दर्शक, संगीतकार म्हणून ते प्रसिद्ध होते. ते उत्तम वक्ते आणि गायकही होते.

‘सुंदर मी होणार’, ‘तुझे आहे तुजपाशी’, ‘ती फुलराणी’ ही नाटके, ‘गणगोत’, ‘व्यक्ती आणि वल्ली’, ‘गुण गाईन आवडी’, या सारखी व्यक्तिचित्रे. ‘अपूर्वाई’, ‘पूर्वरंग’, ‘जावे त्याच्या देशा’, सारखी प्रवासवर्णने, ‘बटाट्याची चाळ’, ‘वाऱ्यावरची वरात’, ‘असा मी असा मी’ यासारखी त्यांची एकपात्री रंगभूमी केवळ अपूर्व. ‘व्यक्ती आणि वल्ली’ या त्यांच्या पुस्तकाला साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाला. भारत सरकारने त्यांना पद्मश्री या पुरस्काराने गौरविले आहे.

सुंदर ते ध्यान हा अभंग संत तुकारामांनी लिहिला आहे. या अभंगाचे विडंबन पु.ल. देशपांडे यांनी केले आहे. 'सुंदर ते ध्यान' या अभंगाचे विडंबन राष्ट्र सेवा दल प्रकाशन यांनी प्रकाशित केलेल्या 'कलापथक गीते' या पुस्तकातून घेतले आहे. विठ्ठलाच्या जागी कष्टाळू शेतकऱ्याचे रूपक करून वर्णन केले आहे. शेतकऱ्याचा कष्टाळूपणा वर्णिला आहे.

(मूल्य - कष्टाळूपणा)

सुंदर तें ध्यान जाई शेतावरीं
औत खांद्यावरी । घेऊनीया ॥ धृ. ॥
कासे पीतांबर त्याची खादीची लंगोटी
करण्या नांगरटी। निघतसे ॥
मकरकुंडले त्याला घामाच्याच धारा
थंडीला उबारा । घोंगडीचा ॥
तुळशि-हार नाही गळां, कमरेला विळा
माथ्यावर टिळा । चिखलाचा ॥
झोंपडींत भुकेलेली राही रखुमाई
कष्टणारी आई, अन्नावीण ॥
आरत्या म्हणती त्याचीं भुकेलेलीं पोरें
पोटाचे नगारे । वाजवोनी ॥

शब्दार्थ :

■ कासे - कमरेला ■ मकर - मगर ■ माथा - कपाळ ■ औत - नांगर ■ मकर कुंडले - मगरीच्या आकाराचा कानातील अलंकार ■ आरती - स्तुती ■ उबारा - ऊब

टीप : विडंबन काव्य : अशा प्रकारच्या काव्यातून खट्याळपणे विनोदाची उधळण केली जाते. मुक्त गीतांवर व्यंगगीत उभे केले जाते. विडंबन म्हणजे वेडावणे, मात्र हे वेडावणे कवीला उद्देशून नसते. एखादी प्रसिद्ध कविता समोर ठेवून, याच धर्तीची कविता कवी लिहितो. मात्र मूळ कवितेतील विषय गूढ किंवा गंभीर असेल तर, विडंबन काव्यातील विषय साधा व विनोदी असतो. दोन्ही कवितांचा तोंडावळा सारखाच असला तरी त्यांच्या अंतरंगात जमीन अस्माना इतका फरक असतो.

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) सुंदर ते ध्यान असे कोणाला उद्देशून म्हटले आहे.

(अ) शेतकरी

(ब) विठ्ठल

(क) औत

(ड) विळा

(आ) शेतकऱ्यांची मकरकुंडले कोणती आहेत ?

- (अ) नांगर-विळा (ब) तुळशि-हार
(क) कासे पीतांबर (ड) घामाच्या धारा

(इ) झोपडीत रखुमाई कशी राहिली आहे ?

- (अ) भुकेलेली (ब) माथ्यावर टिळा लावून
(क) कष्टगारी (ड) कमरेवर हात

(ई) अन्नावीण देखील आई काय करते ?

- (अ) कष्ट करते (ब) वाट पाहते
(क) आरती म्हणते (ड) नगारे वाजविते

(उ) भुकेलेली पोरे आरत्या कशी म्हणत आहेत ?

- (अ) घोंगडीचा उबारा घेऊन (ब) माथ्यावर टिळा लावून
(क) पोटाचे नगारे वाजवून (ड) कष्ट करून

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) शेतकऱ्याचे ध्यान कशावरती आहे ?
(आ) शेतकऱ्याचा पोषाख कसा आहे ?
(इ) शेतकऱ्याला थंडीला उबारा कशाचा मिळतो ?
(ई) चिखलाचा टिळा कोणी व कोठे लावला आहे ?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) भुकेलेली पोरे आरत्या कशी म्हणत आहेत ?
(आ) शेतकरी नांगरटी करण्यासाठी कसा निघाला आहे ?

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) “तुळशि-हार नाही गळां, कमरेला विळा
माथ्यावर टिळा, चिखलाचा”
(आ) “आरत्या म्हणती त्याची भुकेलेलीं पोरें
पोटाचे नगारे, वाजवोनी”

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) नांगरटी करण्यासाठी शेतकरी निघाला असल्याचे वर्णन कसे केले आहे ?
(आ) झोपडीत रखुमाई आणि पोरे कशी राहिली आहेत त्याचे वर्णन करा.

प्र.6 (वा) पुढील प्रश्नाचे आठ ते दहा ओळीत उत्तर लिहा.

(अ) शेतकऱ्याचे जीवन चरित्र कसे वर्णन केले आहे ते लिहा.

भाषाभ्यास :

(अ) समानार्थी शब्द लिहा.

औत, उबारा, घोंगडी, माथा, मकर

(आ) खालील शब्दांचा विग्रह करून समास ओळखा.

पोटनगारा, मकरकुंडले, पीतांबर, तुळशीहार

उपक्रम :

- तुम्ही पाहिलेल्या शेतकऱ्याचे व्यक्तिचित्र रेखाटा.
- 'चिंचा आणि बोरे' हा दिलीप कुलकर्णी यांचा विडंबन काव्यसंग्रह वाचा.
- शेतकऱ्याच्या कामाचे लक्ष्यपूर्वक निरीक्षण करून त्याची महत्ती लिहा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा

पोषाख	ज्वालाग्राही	दुरवस्था
प्रतिष्ठित	रिमझिम	विचारविनिमय

विठ्ठलाचा अभंग

सुंदर ते ध्यान उभे विटेवरी ।

कर कटावरी ठेवूनिया ॥

तुळसीहार गळां कासे पीतांबर ।

आवडे निरंतर हेंचि ध्यान ॥

मकरकुंडले तळपती श्रवणीं ।

कंठी कौस्तुभमणि विराजित ॥

तुका म्हणे माझे हेंचि सर्व सुख ।

पाहीन श्रीमुख आवडीने ॥

- संत तुकाराम

११. माहेराची वाट

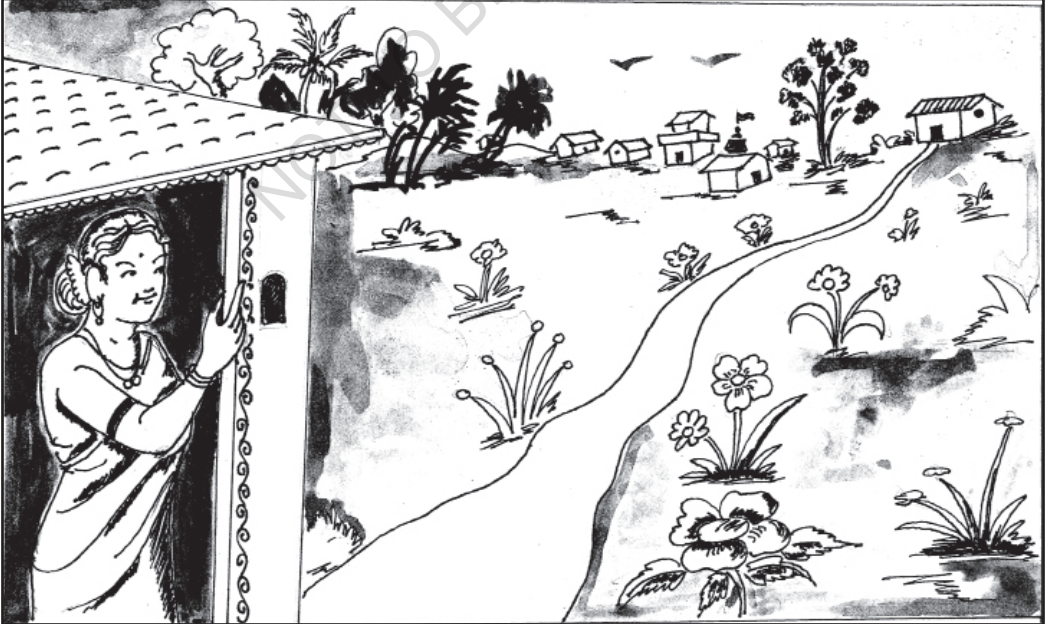
इंदिरा संत

परिचय :

इंदिरा नारायण संत या (1914-2000) मराठीतील नामवंत कवयित्री, लहानपणापासून त्यांना काव्याबद्दलचे आकर्षण होते. त्यांचे महाविद्यालयीन शिक्षण कोल्हापूर व पुणे येथे झाले. पुढे वास्तव्य बेळगावात झाले. 'सहवास', 'शेला', 'मेंदी' 'मृगजळ', 'रंगबावरी', 'बाहुल्या', 'मृण्मयी', 'गभरि-शीम', 'चित्कला', 'वंशकुसुम', 'निराकार' इ. त्यांचे कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. 'श्यामला', 'कद-ली', 'चैतू' हे त्यांचे कथासंग्रह. 'मृद्गंध' हा आत्मकथनपर ललितगद्यसंग्रह आणि 'मालनगाथा', 'घुंगुरवाळा' हे त्यांचे लोक साहित्य विषयक लेखनही प्रसिद्ध आहे. 'गभरिशीम' काव्यसंग्रहाला साहित्य अकादमी पुरस्कार व जनस्थान पुरस्कार मिळाला आहे. स्त्रीमनातील हळुवारपणा, विरह-व्याकुळता, वियोग दुःख आणि निसर्गसौंदर्य यांचे संवेदनशील चित्रण त्यांच्या कवितेत येते.

प्रस्तुत कविता 'गभरिशीम' या काव्यसंग्रहातून घेतली आहे. सासुरवाशिणीला माहेरची आठवण येते, तिचे डोळे माहेरच्या वाटेकडे लागतात. तिच्या डोळ्यासमोर माहेरची निसर्गदृश्ये व आठवणी येतात. तेव्हा तिला भास होतो, की आई तिला भेटण्यास येते, तिची फळाफुलांनी ओटी भरते आणि 'तुझे सौभाग्य अखंड राहो!' असा आशीर्वाद देते असे भावपूर्ण वर्णन या कवितेत आले आहे.

(मूल्य - आपुलकी, मातृप्रेम)

माहेराची वाट. तिच्यावर अंथरलेली
निळी मलमल अशी नाजूक कीं,
पिवळ्या चिमुकल्या पिसोळीने जिच्यावरून
अलगद चालत जावें.....
अशी वाट. तरी माहेर किती जवळ.
डोळे उघडताच वेशीवरला कडुलिंब पावलांवर
मोहर ढाळतो. पापण्यावरून सुगंध फिरवतो.
अशा माहेरी येते म्हणताना, जिच्यासाठी माहेर
तीच येते. मन भरून भेटते.
आपल्या चंद्रकोरींतील कुंकू माझ्या कपाळीं टेकते.
फळाफुलांनीं ओटी भरते. आशीर्वादाच्या अक्षता
भांगावर टाकते.
डबडबलेले डोळे सावरीत, हसतमुखशीं
नाहीशी होते. मी माहेरी येते म्हणताना ...

शब्दार्थ :

■ ढाळणे - खाली टाकणे

टीप :

■ पिसोळी-कोकण आणि घाटमाथ्याच्या जंगलात आढळणारा शाकाहारी प्राणी. त्याचे तोंड खारीस-
ारखे व शरीर मुंगसासारखे असते. तो काटेरी वाटेवरून न जाता सदैव रूळलेल्या मऊ वाटेवरून जातो.

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) माहेराची वाट अशी आहे.

(अ) नाजूक निळी मलमल

(ब) हिरवा गालिचा

(क) वळणाची

(ड) घाटमाथ्याची

(आ) वेशीवरती हे झाड आहे.

(अ) नारळ	(ब) फणस
(क) कडुलिंब	(ड) वड

(इ) माहेरवाशिणीची ओटी याने भरली.

(अ) खणनारळ	(ब) फळेफुले
(क) तांदूळ	(ड) गहू

(ई) पिसोळी सदैव या वाटेवरून जाते

(अ) काटेरी	(ब) रूळलेली
(क) ओबडधोबड	(ड) रुंद

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) वाटेवर काय अंथरलेले आहे?
- (आ) कडुलिंब काय ढाळतो आहे?
- (इ) 'जिच्यासाठी माहेर तीच येते' असे कोणाला म्हटले आहे?
- (ई) तिला काय जवळ वाटत आहे?
- (उ) आई लेकीला कोणता आशीर्वाद देते?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) तिचे डोळे डबडबून का येतात?
- (आ) ती लेकीला मनभरून कशी भेटते?

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) "तिच्यावर अंथरलेली निळी मलमल अशी नाजूक की,"
- (आ) 'मोहर ढाळतो पापण्यावरून सुगंध फिरवतो'
- (इ) 'फळाफुलांनी ओटी भरते.'

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) माहेरच्या वाटेचे वर्णन करा.
- (आ) आईच्या भेटीचे वर्णन करा.

प्र.6 (वा) पुढील प्रश्नाचे आठ ते दहा ओळीत उत्तर लिहा.

(अ) या कवितेचा सारांश तुमच्या शब्दात लिहा.

भाषाभ्यास :

(अ) खालील शब्दांचा विग्रह करून समास ओळखा.

चंद्रकोर, हसतमुख, फळेफुले, अनंत, भाजीभाकरी, पंचवटी

(आ) अलंकार ओळखा व लक्षणे लिहा.

(अ) वेशीवरला कडुलिंब पावलांवर मोहर ढाळतो.

(आ) 'निळी मलमल अशी नाजूक की'

(इ) समानार्थी शब्द लिहा.

माता, सुगंध, चिमुकला, फुल, डोळे, वाट

(ई) विरुद्धार्थी शब्द लिहा.

जवळ, नाजूक, सुगंध, माहेर, हसत

उपक्रम :

- कवी कृ. ब. निकुम्ब यांची 'घाल घाल पिंगा वाऱ्या' ही कविता मिळवून वाचा.
- 'रम्य ते बालपण' यावर दहा ओळी लिहा.
- 'आईसारखे दुसरे दैवत नाही' कल्पनाविस्तार करा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा

प्रियदर्शिनी	चिकटलेला	रक्तस्राव
श्वासोच्छ्वास	आशीर्वाद	वक्तृत्व

१२. पाखरांनो तुम्ही

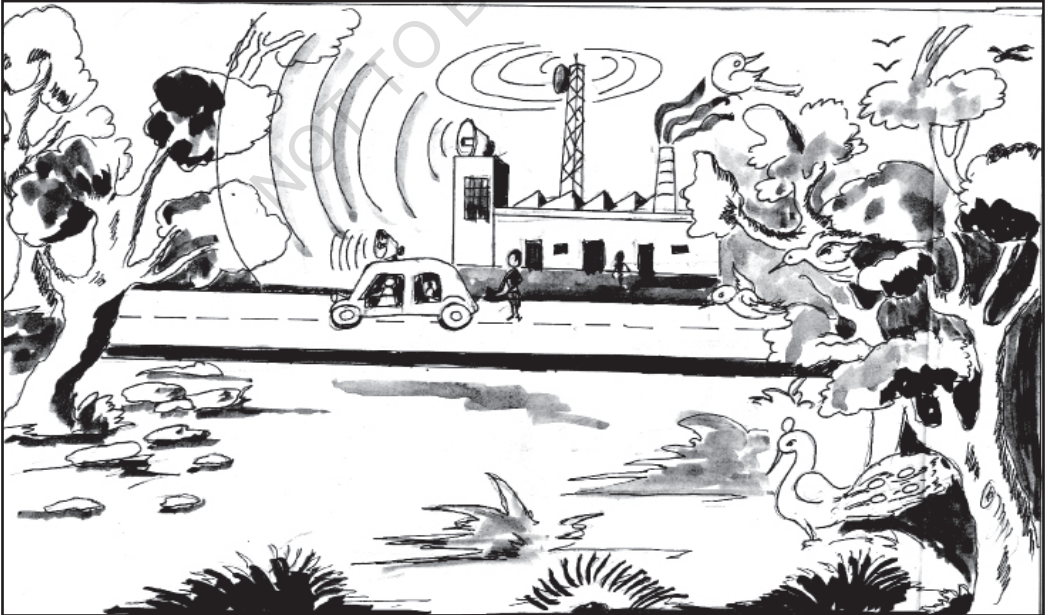
रमेश तेंडुलकर

परिचय :

प्रा. रमेश अच्युत तेंडुलकर हे (1934 - 1999) मराठीचे नामवंत प्राध्यापक, प्रतिभावंत कवी व समीक्षक होत. मराठी विषयात एम. ए. पदवी संपादन करून त्यांनी एम.ए. ला न. चिं. केळकर सुवर्णपदक आणि बी.ए. ला तर्खडकर सुवर्णपदक प्राप्त केले. त्यांनी 'कीर्ती' महाविद्यालय मुंबई येथे मराठी विभागाचे प्रमुख म्हणून काम पाहिले होते. त्यांचा 'गीतभान' हा समीक्षालेखांचा संग्रह प्रसिद्ध आहे. त्यांनी मुख्यतः काव्य आणि समीक्षात्मक लेखन केले आहे. 'सत्यकथा', 'आलोचना', 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका', 'युगवाणी', इ. नियतकालिकांतून त्यांनी सातत्याने लेखन केले. 'कविता दशकाची' हे काव्यलेखन केले. नवीन दहा कवींच्या कवितांचे संपादन त्यांनी केले. त्यामध्ये भा.रा. तांबे, पु.शि. रेगे, अनंत काणेकर, बा.भ. बोरकर, ग.दि. माडगूळकर यांच्या काव्यसमीक्षा प्रसिद्ध आहेत. त्याचप्रमाणे अनंत काणेकर व इंदिरा संत यांच्या कवितांची चिकित्सक प्रस्तावनेसह संपादने प्रकाशित आहेत.

प्रस्तुत कविता 'सत्यकथा' (जून 1977) या अंकातून प्रसिद्ध झालेली आहे. सध्याच्या पर्यावरण प्रदूषणाने मानवी जीवन व पाखरांची झालेली अवस्था या कवितेत वर्णन केलेली आहे. आजच्या विज्ञानयुगातील युद्धयमान जीवनसंघर्ष अनुभवाच्या एका कविमनाचे दर्शन घडविणारी ही कविता आहे.

(मूल्य - पर्यावरण संवर्धन, भूतदया)

पाखरांनो, तुम्हांलाही आता याची सवय झाली असेल
स्वच्छ, निळ्या आकाशात रोज सकाळी
सायरनचे सूर पसरतात, त्या वेळी
तुम्ही कुठे असता?
हवेत चढत जातात त्या सुरांची उंच, उंच कंपने
तुमच्यासारखीच ... तेव्हा तुम्ही कुठे जाता?
समजतात तुम्हांला हे धोक्याचे इशारे
नि नंतरचे उतरत्या सुरांतले
'ऑल क्लिअर' चे दिलासे....
'युद्ध्यमान जीवनसंघर्षाची आमची ही रोजची तालीम...
पाखरांनो तुम्ही काय करता?
..आम्ही आमची घड्याळे लावतो,
आणि कामाला जायला
किती वेळ आहे याचा अंदाज घेतो!
पाखरांनो, तुम्ही.....

शब्दार्थ :

■ सायरन - इशारा देणारे ध्वनीक्षेपक, धोक्याची सूचना देणारा भोंगा ■ ऑल क्लिअर- सर्व ठीक ■
युद्ध्यमान - सतत युद्धाची परिस्थिती ■ तालीम- सराव

स्वाध्याय :

प्र.1 (ला) खालील पर्यायातून योग्य तो पर्याय निवडून लिहा.

(अ) रोज सकाळी याचे सूर पसरतात.

(अ) गाण्याचे	(ब) किलबिलाटाचे
(क) सायरनचे	(ड) पाखरांचे

(आ) दिलासे कसले दिले जातात ?

(अ) विश्वासाचे	(ब) जीवनाचे
(क) ऑल क्लिअरचे	(ड) होल्डचे

(इ) न जुळणारा शब्द लिहा.

(अ) खग	(ब) अंडज
(क) विहग	(ड) नभ

(ई) घड्याळावर यांचे जीवन अवलंबून आहे.

(अ) पक्ष्यांचे	(ब) माणसांचे
(क) प्राण्यांचे	(ड) यापैकी नाही.

प्र.2 (रा) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- (अ) 'सायरन' म्हणजे काय?
- (आ) आकाश कसे आहे?
- (इ) हवेत कशाची कंपने आहेत?
- (ई) कवीने कोणाला उद्देशून ही कविता लिहिली आहे?
- (उ) पाखरांना कशाची सवय झाली असेल?

प्र.3 (रा) खालील प्रश्नांची दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) सायरनच्या आवाजाचा पाखरांवर काय परिणाम होतो?
- (आ) कवीची रोजची तालीम कशी आहे?

प्र.4 (था) संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) 'हवेत चढत जातात त्या सुरांची उंच उंच कंपने'
- (आ) 'पाखरांनो तुम्हालाही आता याची सवय झाली असेल...'

प्र.5 (वा) खालील प्रश्नांची पाच ते सहा ओळीत उत्तरे लिहा.

- (अ) कवीने पाखरांना कोणकोणते प्रश्न विचारले आहेत?
- (आ) सायरनचे सूर ऐकल्यावर माणसे कोणती प्रतिक्रिया व्यक्त करतात?

प्र.6 (वा) पुढील प्रश्नाचे आठ ते दहा ओळीत उत्तर लिहा.

- (अ) पाखरांच्या आताच्या जीवनावर कोणकोणत्या कारणांमुळे समस्या निर्माण झाल्या आहेत ते लिहा ?

भाषाभ्यास :

- (अ) खालील शब्दांचे अर्थ सांगून वाक्यात उपयोग करा.
इशारा, दिलासा, तालीम.
- (आ) खालील शब्दांचा विग्रह करून समास ओळखा.
युद्ध्यमान, जीवनसंघर्ष, न्यायान्याय, दररोज, वनभोजन
- (इ) समानार्थी शब्द लिहा.
पाखरू, जीवन, आकाश, धोका, इशारा, वृक्ष
- (ई) युद्ध्यमान = युद्ध्य + मान. 'मान' जोडून तयार झालेले आणखी चार शब्द सांगा.

उपक्रम :

- विज्ञानयुगात पशुपक्ष्यांच्या समस्यावर उपाययोजना सुचवा.
- 'वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे' हा संत तुकारामांचा अभंग मिळवा व वाचा.
- विज्ञानयुगातील युद्धसामग्री - शस्त्रास्त्रे यांची माहिती व छायाचित्रे यांचा संग्रह करा.
- 'पर्यावरण प्रदूषण' या विषयावर पंधरा ओळी निबंध लिहा.

शुद्धलेखन :

हे शब्द असेच लिहा

औद्योगिकीकरण	ज्येष्ठ	दीपक
सर्जनशीलता	क्रीडा	विद्वत्त्व

१३. जग बदल घालुनी घाव!

अण्णा भाऊ साठे

परिचय :

अण्णा भाऊ साठे : सांगली जिल्ह्यातील वाटेगाव येथे जन्म. प्रसिद्ध कादंबरीकार, कथाकार लोकशाहीर म्हणून महाराष्ट्राच्या, सांस्कृतिक क्षेत्रात व जनचळवळीत आघाडीवर. यांची कित्येक गीते, पोवाडे व तमाशे आहेत. लोकनाट्य चळवळीचे प्रमुख आधारस्तंभ म्हणून ओळखले जातात. यांच्या अनेक कादंबऱ्यांवर चित्रपट निघाले आहेत. पहिल्या दलित साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते.

जन्म: 3 ऑगस्ट 1920

मृत्यू: 18 जुलै 1969

मूल्य: बंधूभाव

जग बदल घालुनी घाव ।
सांगून गेले मला भीमराव ॥
गुलामगिरीच्या या चिखलात ।
रूतून बसला हा ऐरावत ।
अंग झाडूनी निघ बाहेरी ।
घे बिनीवरती घाव॥
धनवंतानी अखंड पिळले ।
धर्माधानी तसेच छळले।
मगराने जणू माणिक गिळीले ।
चोर जाहले साव॥
ठरवून आम्ही हीन कलंकित ।
जन्मोजन्मी करूनी अंकित।
जिणे लादुनी वर अवमानित ।
निर्मून हा भेदभाव ॥
एकजुटीच्या या रथावरती ।
आरूढ होऊन चल बा पुढती।
नव महाराष्ट्रा निर्मून जगती ।
करी प्रकट निज नाव॥

शब्दार्थ व टीपा

- घाव - जखम, वार ■ ऐरावत - इंद्राचा हत्ती ■ बिनीवरती - वर्मावर ■ धनवंतानी - धनिक, श्रीमंत ■ धर्माधानी - धर्माने अंध मनुष्य ■ माणिक - रत्न ■ धर्मांध - अंधश्रद्धाळू ■ अंकित - वश
- अवमानित - अपमानित ■ आरूढ - स्वार ■ निज - स्वता:

प्र. 1 खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (1) जग बदल घालूनी घाव असे कोण सांगून गेले?
- (2) गुलामगिरीच्या चिखलात काय रूतून बसले आहे?
- (3) अखंड कोणी पिळले असे कवी म्हणतो?
- (4) मगराने काय गिळले होते?
- (5) दलितावर कशा प्रकारचे जिणे लादले होते?
- (6) एकजुटीने कशावर आरूढ होऊ असे कवी म्हणतो?

प्र. 2 खालील ओळीतील रिकाम्या जागी योग्य शब्द लिहा.

- (1) घालूनी घाव । सांगून गेले मला भीमराव ॥
- (2) अंग झाडूनी निघ बाहेरी । घे धाव ॥
- (3) धनवंतांनी अखंड पिळले । तसेच छळले ।
- (4) जिणे लादुनी वर । निर्मून हा भेदभाव ॥
- (5) एकजुटीच्या या रथावरती । आरूढ होऊन
- (6) नव ... निर्मून जगती । करी प्रकट निज नाव ।

प्र. 3 खालील प्रश्नाची तीन ते चार वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (1) दलितांना कोणी कोणी त्रास दिला?
- (2) दलितानी पुढे जाण्यासाठी काय करावे?
- (3) डॉ. भीमराव आंबेडकर दलिताना कोणता सल्ला देतात?

प्र. 4 खालील प्रश्नांची पाच ते सहा वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (1) दलितांचे जगणे कशा प्रकारचे होते?
- (2) परंपरेच्या पकडीतून बाहेर पडण्यासाठी डॉ. भीमराव आंबेडकर दलिताना काय सांगतात?
- (3) कलंकित जिणे टाकून दलितानी काय करावे असे कवीने सांगितले आहे?

प्र. 5 खालील आळींचे संदर्भासह स्पष्टीकरण करा.

- (1) धनवंतांनी अखंड पिळले । धर्मांधांनी तसेच छळले।
मगराने जणू माणिक गिळले । चोर जाहले साव ॥
- (2) एकजुटीच्या या रथावरती । आरूढ होऊन चल बा पुढती ॥
नव महाराष्ट्रा निर्मून जगती । करी प्रकट निज नाव॥

प्र. 6 खालील प्रश्नाचे उत्तर सात आठ वाक्यात लिहा

- (1) या कवितेचा सारांश लिहा

भाषाभ्यास

(अ) विरुद्धार्थी शब्द लिहा

गुलामगिरी, भेदभाव, प्रकट, खंड, कलंकित

उपक्रम

- आण्णा भाऊ साठे यांच्या लावण्या व पोवाडे यांचे पुस्तक वाचा.

वाक्प्रचार व अर्थ

वाक्प्रचार	अर्थ
1. अंगावर शेकणे	नुकसान होणे
2. ऊर फोडणे	फार श्रम करणे
3. ओटीत घालणे	हवाली करणे
4. कंठ फुटणे	वाचा फुटणे
5. काळजाला घरे पडणे	हृदयाला दुःख होणे
6. डोक्यात राख घालणे	संतापणे, राग येणे
7. डोळे उघडणे	खऱ्या गोष्टीची जाणीव होणे.
8. तोंडसुख घेणे	यथेच्छ शिवीगाळ करणे
9. नाकाने कांदे सोलणे	बढाया मारणे
10. पाऊल काढणे	माघार घेणे
11. पोटात कावळे ओरडणे	भूक लागणे
12. मन तुटणे	हिरमोड होणे
13. हात देणे	मदत करणे
14. हात, पाय हालविणे	प्रयत्न करणे
15. वरवंटा फिरविणे	विध्वंस करणे
16. शरण जाणे	हार पत्ककरणे, माघार घेणे
17. साखर पेरणे	गोड बोलून मन वळविणे
18. हातखंडा असणे	तरबेज असणे
19. हळद लावणे	मान मान्यतेस चढणे
20. मनात मांडे खाणे	मनोराज्य करणे
21. ब्रह्मांड आठवणे	प्रचंड हादरा बसणे

निबंध

निबंध हा शब्द संस्कृत 'नि + बंध' या धातुपासून तयार झाला आहे. या शब्दाचा अर्थ बांधणे, गुंफणे जुळविणे असा होतो.

निबंध लेखनासाठी एखादा विषय दिल्यानंतर त्या संदर्भात अनेक विचार येतात. त्यांची आकर्षकरित्या मांडणी आपण करतो. अशी सुसंगतपणे केलेली मांडणी म्हणजे निबंध होय.

निबंध लेखनातून विद्यार्थ्यांची वाचनक्षमता व लेखनक्षमता विकसित करता येते. निबंधाची पूर्वतयारी विद्यार्थ्यांनी करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी त्यांनी सतत शोधक दृष्टिकोनातून निरीक्षण करणे आवश्यक आहे. नवनवीन माहितीचा संग्रह करणे, दैनंदिन वर्तमानपत्रांतील बातम्या, तसेच सामाजिक, राजकीय व शैक्षणिक घडामोडींचे वाचन करणे, टाचण करणे, भरपूर वाचन करणे, थोर पुरुषांची चरित्रे वाचणे अशा सवयीतून विद्यार्थ्यांना स्वतःचे मत तयार करण्याची क्षमता हळूहळू विकसित होत जाते. अशा विचाराचे संकलन करून सूत्रबद्ध मांडणी आणि स्वतंत्र मत प्रतिपादन यामुळे निबंधाला महत्त्व प्राप्त होते. निबंधाचे प्रकार अनेक आहेत.

आपल्या नववीच्या अभ्यासक्रमाप्रमाणे पाच प्रकारच्या निबंधाचा समावेश होतो.

- निबंधाचे प्रकार
- (1) वर्णनात्मक निबंध
 - (2) चरित्रात्मक निबंध
 - (3) कल्पनाविलासात्मक निबंध
 - (4) आत्मकथनात्मक निबंध
 - (5) वैचारिक निबंध

निबंध लेखनासाठी महत्वाचे मुद्दे :

1. मी पाहिलेला एक रम्य देखावा : प्रभातकाळच्या देखाव्याचे वर्णन- सूर्योदयाच्या वेळचे वर्णन- प्रातःकाळी होणारी सडारांगोळी-ऐकू येणाऱ्या भूपाळ्या, भक्तीगीते यांचे वर्णन - आनंदी व प्रसन्न वातावरण - सूर्योदयामुळे होणारे सृष्टीतील बदल - पशु-पक्षी, झाडे-वेली, फुलपांखरे यांच्यातील बदल - झाडे डोलतात - दवबिंदू चमकतात, पाखरे गातात - शेतकरी शेताला जातात - लोक शुद्ध हवेत फिरावयास जातात - व्यायाम करतात - सूर्योदयाची प्रसन्नवेळ माणसाला आरोग्यदायक, आनंददायक, स्फूर्तिदायक असते.
2. आदर्श समाज सुधारक : महात्मा फुले एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील आद्य कर्ते सुधारक महात्मा जोतीबा फुले हे होत - आदर्श समाजसुधारकाचा एक मानदंड त्यांनी

निर्माण केला - त्यांचा जन्म - त्यांचे शिक्षण - त्यांचे कार्य - तळागाळातील लोकांच्या उत्कर्षासाठी खूप प्रयत्न केले - सत्यशोधक समाजाची स्थापना - उपेक्षितांकडे लक्ष वेधले - लेखन जनजागृती - मुलींसाठी शाळा स्थापन केल्या - जनतेने 'महात्मा' ही उपाधी दिली - शैक्षणिक, सामाजिक, धार्मिक बदल केले - अन्यायमार्ग, परंपरेविषयी सातत्याने लेखन.

3. वर्तमानपत्रे बंद झाली तर.... : वर्तमानपत्रांचे महत्त्व - त्याची आवश्यकता - वर्तमानपत्रे बंद झाली तर गोंधळ माजेल - संपादक, लेखक, बातमीदार, कामगार, विक्रेते यांच्यावर होणारा परिणाम - व्यावसायिक लोकांचे हाल होणार - जाहिराती येणार नाहीत म्हणून मालाचा खप कमी होईल - लोकांची करमणूक बंद होईल - चित्रपट, नाटक, मालाच्या भावांचे चढउतार कळणार नाहीत - वर्तमानपत्र करमणुकीचे, लोकशिक्षणाचे माध्यम - देशातील, जगातील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक, राजकीय, शैक्षणिक, चालू घडामोडी समजणार नाहीत - समाजात गोंधळ माजेल.
4. पुस्तकाचे आत्मवृत्त : पुस्तकाची रचना - नवेपणाचे कौतुक - वाचनालय, शाळा, शिक्षक, विद्यार्थी व लोकांकडून हाताळण्याची विविध पद्धत - जीर्णवस्था - वाचकांचे दुर्लक्ष - अडगळीच्या जागेत रवानगी - पुस्तकाच्या नशिबाला आलेली दुरवस्था, निराशा व खंत - वाचनाकडे कानाडोळा - 'वाचाल तर वाचाल' - मी मात्र शापीत धूळ खात जगतो - ना आई ना बाप.
5. साक्षरतेचे महत्त्व : साक्षरता अर्थ व्याप्ती - निरक्षरतेमुळे होणारे नुकसान - साक्षरतेमुळे कुटुंब सुशिक्षित बनेल - प्रत्येक गोष्टीत लक्ष घालून जास्त फायदा मिळवता येतो. उदा : शेती, उद्योग, व्यवसाय, व्यापार, राजकारण, आजच्या काळात आपला विकास आपणच करायचा तर जो 'शिकेल तोच टिकेल हेच खरे! साक्षर जनता भूषण भारता!

पत्रलेखन

पत्र म्हणजे एका अर्थाने लेखी दिलेला निरोपच. आपण आपला निरोप एका कागदावर लिहितो, तो त्याला कळवितो, येथेच पत्रलेखनाचा जन्म होतो. भाषेला लिखित स्वरूप आल्यापासून पत्रलेखन केले जात आहे. साहजिकच त्याचे एक शास्त्र बनले आहे. पत्ता, तारीख, मायना, मजकूर, समारोप, शेवट व स्वाक्षरी असे तंत्र ठरले आहे. खासगी पत्रात जेव्हा पत्रलेखक आपल्या भावभावना, विचार खुल्या मनाने, तळमळीने, घरगुती मनमोकळ्या अलंकारिक भाषेत व्यक्त करतो. तेव्हा ते पत्र कलात्मक बनते. अशावेळी पत्रलेखन ही कला ठरते.

पत्राचे प्रमुख विभाग :

(अ) पत्र लिहिणाऱ्याचा पत्ता व दिनांक

पत्र लिहिताना पत्राच्या वरच्या उजव्या कोपऱ्यात आपले नाव, संपूर्ण पत्ता, पिनकोड, दूरध्वनी क्रमांक व दिनांक लिहावा.

उदा : श्री अ. ब. क.

11 'अक्षर सहवास' सुखनिवास कॉलनी

वांद्रा, मुंबई, पिन-425004

दूरध्वनी - (0223)2443607

दिनांक - 16-04-2012

(ब) मायना

पत्राच्या सुरुवातीला अभिवादनाचा जो मजकूर लिहिला जातो त्याला 'मायना' असे म्हणतात. यामध्ये समाजातील व कौटुंबिक व्यक्तिविषयी मायना कसा लिहावा यासंबंधी पुढील कोष्टक दिलेले आहे.

अ.क्र.	कोणास	सुरुवात	शेवट
1.	आई / वडील	तीर्थरूप .. यांना शि.सा.न. वि.वि	तुझा/ तुमचा
2.	वडील मंडळीस	तीर्थस्वरूप .. यांना सा. न. वि.वि	आपला/ आपली
3.	शिक्षकांस	गुरुवर्य.. यांना सादर प्रणाम वि.वि.	तुमचा आज्ञाधारक
4.	धाकटा भाऊ/बहीण	चिरंजीव .. यांस अनेक आशीर्वाद	तुझा / तुझी
5.	मित्र / मैत्रीण	प्रिय मित्र/ मैत्रीण .. ह्यास /	तुझा/ तुझी
		हीस.. सप्रेम नमस्कार	

6.	सन्माननीय व्यक्ती	माननीय... यांना सा. न.वि. वि.	आपला नम्र / आपली नम्र
7.	अधिकारी	प्रति (हुद्दा, संस्थेचे नाव) महोदय	आपला/आपली विश्वासू

(क) मजकूर

पत्रातील मुख्य आशय यात लिहावा तो सुस्पष्ट, नेमका असावा.

(ड) समारोप व स्वाक्षरी

‘कळावे ही विनंती’ असे लिहून, खालच्या ओळीत ‘आपला / तुझा’ लिहून त्याखाली आपली सही करावी.

(इ) ज्याला पत्र पाठवायचे त्याचा पत्ता, पिनकोडसह

पत्राच्या खाली डाव्या कोपऱ्यात ज्याला पत्र पाठवायचे आहे, त्याचा पत्ता मोजक्या शब्दात व चांगल्या अक्षरात लिहावा. पत्ता लिहिताना नाव, घरनंबर, विभाग, गाव, तालुका, जिल्हा, पिनकोड नंबर या गोष्टी लिहिणे आवश्यक असते.

उदा : श्री प. फ.ब
3288 ‘माहेर’ बंगला
जागृती नगर, पुणे
पिन - 490032.

पत्रलेखनात दोन महत्त्वाचे प्रकार आहेत.

1. कौटुंबिक पत्रे
2. सामाजिक किंवा व्यावसायिक पत्रे

कौटुंबिक पत्राचे विषय व सामाजिक पत्रांचे विषय वेगळे असतात. विषयानुसार पत्राचा मजकूर कमी-जास्त होऊ शकतो. पत्र लिहिताना ते आटोपशीर असावे परंतु विषयाचा पूर्ण खुलासा करणारे असावे याकडे लक्ष दिले पाहिजे.

परीक्षेसाठी पत्र लिहिताना तांत्रिक बाबीकडे लक्ष द्यावे. विरामचिन्हे योग्यरीतीने द्यावीत. त्याला स्वतंत्र गुण असतात. परीक्षेत पत्र लिहिताना लिहिणाऱ्याने आपल्या नावाचा उल्लेख करू नये.

नमुन्यादाखल एक घरगुती पत्र दिले आहे.

2. कौटुंबिक किंवा घरगुती पत्र

दहावीचा अभ्यास कसा चालला आहे, हे थोडक्यात पत्राने मित्रास कळवा.

अ.ब.क

सरोज निवास,

घ.नं. 3228

गुरुवार पेठ, पुणे,

पिन - 4992006.

दि. 16-3-12

प्रिय मित्र सुयश यास,

सप्रेम नमस्कार वि.वि.

तुझे पत्र मिळाले, वाचून आनंद झाला. सध्या माझा दहावीचा अभ्यास सुरू आहे. पुढच्याच आठवड्यात माझी प्रथम सराव परीक्षा आहे. या परीक्षेत पहिला नंबर प्राप्त करण्याचा माझा दृढनिश्चय आहे. म्हणून इतर कोणत्याही कारणास्तव वेळ वाया न घालवता अभ्यासच करत आहे. कंटाळा आला-तच तर फिरणे व थोडे खेळणे एवढेच करत आहे. झालेल्या सहामाही परीक्षेत सहा गुण कमी पडले आणि माझा प्रथम क्रमांक आला नाही. पण यावेळी निश्चित येईल, निकाल लागताच तुला पत्राने कळवेन. परीक्षेनंतर मला बाबा मुंबईला नेणार आहेत व तेथील प्रेक्षणीय स्थळे मला पहायला मिळणार आहेत. केव्हा एकदाची सुट्टी होते असे मला झाले आहे. तुझा अभ्यास कसा काय चालला आहे ते कळव.

तुझा मित्र

ओंकार

पत्ता :

प.फ.भ

सुगम निवास

घ.न 892, नेहरू चौक

सोलापूर,

पिन - 440059

रजा अर्ज

नमुन्यादाखल एक रजेचा अर्ज दिला आहे. विद्यार्थी आजारी आहे. त्यासाठी त्याने वर्गशिक्षका-कडे रजेचा अर्ज केलेला आहे.

अ.ब.क

ह.क्र. 21, नववी 'अ'

गांधी विद्यालय,

धारवाड

13 जुलै 2013

प्रति

माननीय वर्गशिक्षक

नववी 'अ'

गांधी विद्यालय, धारवाड.

विषय : चार दिवसांची रजा मंजूर करून घेणेबाबत

महोदय,

आता अर्ज करण्यास कारण की, मी तापाने फारच आजारी आहे. डॉक्टरांनी मला विश्रांती घेण्याचा सल्ला दिला आहे. तरी मला 13 जुलै 2013 ते 16 जुलै 2013 पर्यंत चार दिवसांची रजा मंजूर करावी ही नम्र विनंती. शाळेत हजर झाल्यानंतर अपूर्ण राहिलेला सर्व अभ्यास पूर्ण करीन, अशी खात्री देतो.

कळावे

आपला

आज्ञाधारक विद्यार्थी

अ.ब.क.

पालकांची सही.

आमंत्रणपत्रिका

आमंत्रणपत्रिका तयार करणे हे कौशल्यपूर्ण काम असते. त्याचे स्वतः चे असे एक मांडणी तंत्र असते. कौटुंबिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि वाङ्मयीन क्षेत्रामध्ये आयोजित केल्या जाणाऱ्या विविध समारंभानिमित्त आमंत्रण पत्रिका छापल्या जातात. त्याचा एक नमुना खाली दिला आहे.

स्नेह संमेलनाची आमंत्रण पत्रिका

सौ. व श्री

सप्रेम नमस्कार विनंती विशेष,

आमच्या शारदा विद्यालयामध्ये वार्षिक स्नेहसंमेलन व पारितोषिक वितरण समारंभ दि. 28 डिसेंबर 2013 रोजी आयोजित केला आहे. या कार्यक्रमाचे प्रमुख पाहुणे मा. जिल्हाशिक्षणाधिकारी.... हे आहे

तसेच आमच्या शिक्षण सेवा मंडळाचे अध्यक्ष मा. हे अध्यक्षपद भूषविणार आहेत. तरी आपण सर्वांनी या कार्यक्रमाला उपस्थित रहावे. ही नम्र विनंती.

दि. 28 डिसेंबर 2013

वेळ - दुपारी 3 ते 6 वा.

स्थळ - शारदा महाविद्यालयाचे प्रांगण

नोकरीसाठी अर्ज

शासकीय, खाजगी संस्थामध्ये नोकरी मिळविण्यासाठी अर्ज करावा लागतो. काही संस्था विशिष्ट स्वरूपात छापलेल्या अर्जाचा स्वीकार करतात. पण अनेक ठिकाणी उमेदवाराने स्वहस्ते लिहिलेल्या अर्जाचा स्वीकार केला जातो. अर्जलेखन व मजकुराची मांडणी हे कौशल्य असते. अशा अर्जात स्वतः विषयी संपूर्ण माहिती स्पष्टपणे, अचूकपणे लिहिणे आवश्यक आहे. की ज्यातून आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव जाणवेल असे लेखन असावे. अर्जात चुकीचे लेखन किंवा त्यामध्ये अतिशयोक्ती असू नये.

नोकरीसाठी अर्ज करताना खालील गोष्टी लक्षात घ्याव्यात.

- (1) अर्जदाराचे नाव, पत्ता व तारीख कागदाच्या वरील बाजूस आपल्या उजवीकडे असावा.
- (2) नोकरी देणाऱ्या संस्थेचे नाव म्हणजेच त्या संस्थेच्या अधिकाऱ्यांच्या पदनामाने (अध्यक्ष/सचिव /व्यवस्थापक/मुख्याध्यापक/ प्राचार्य) मूळ पत्त्यासह स्पष्ट लिहावा.
- (3) पत्रांचा विषय स्पष्टपणे निर्दिष्ट करावा.
- (4) 'महोदय' या आदरार्थी संबोधनाने पत्राची सुरुवात करावी.
- (5) अर्जाच्या मजकुरात नोकरीसाठी जाहिरात कोठे प्रसिद्ध झाली त्याचा संदर्भ द्यावा. किंवा रिक्त पदाविषयी कोणत्या माध्यमाद्वारे माहिती समजली त्याचा संदर्भ दिला जावा.
- (6) वय आणि शैक्षणिक पात्रता यासंबंधी माहिती नीट लिहावी.
- (7) अनुभव व त्यासंबंधी प्रमाणपत्र याची माहिती लिहिली असेल तर ती प्रमाणपत्रे सोबत जोडलेली आहेत. अशी नोंद करावी.
- (8) नियुक्ती झाल्यास प्रामाणिकपणे काम करण्याची ग्वाही द्यावी.
- (9) शेवटी 'आपला विश्वासू' असे लिहून सही करावी व नाव लिहावे.
- (10) डाव्या बाजूला स्थळ आणि तारीख यांचा उल्लेख करावा.

नमुना : नोकरीसाठी अर्ज

श्री अ. ब. क. रा. गोधीळी ता. खानापूर जि. बेळगाव हे कर्मवीर भाऊराव पाटील विद्यालय, बेळगाव या संस्थेत मराठी विषय शिक्षक पदासाठी अर्ज करीत आहेत. त्या अर्जाचा नमुना पुढील प्रमाणे -

नाव अ ब क
रा. गोधीळी ता. खाना-

पूर

जि. बेळगाव
दि. 23-5-2013

प्रति

मा. मुख्याध्यापक

कर्मवीर भाऊराव पाटील विद्यालय

बेळगाव

विषय : मराठी विषय शिक्षक पदासाठी अर्ज

संदर्भ : दैनिक सुप्रभात मधील दि. 13-5-2013 जाहिरात

महोदय,

आपल्या शाळेत शिक्षकांच्या रिक्त जागा भरावयाच्या आहेत. त्याबद्दलची जाहिरात दैनिक सुप्रभातच्या 13-5-2013 च्या अंकात वाचली. जाहिरात पाहून मी मराठी शिक्षकाच्या जागेसाठी अर्ज करीत आहे.

माझी वैयक्तिक माहिती खालील प्रमाणे

(1)	संपूर्ण नाव	:	अ. ब. क
(2)	पत्ता	:	रा. गोधीळी, ता. खानापूर. जि. बेळगाव,
(3)	जन्मतारीख	:	25-7-1987

माझी शैक्षणिक पात्रता खालील प्रमाणे आहे.

(1)	उच्च माध्यमिक शालांत परीक्षा बेंगळूर - 2005 - 74% गुण
(2)	बी.ए. कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड - 2008 - 78% गुण
(3)	बी.एड. कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड - 2009 - 75% गुण
(4)	एम.ए. कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड - 2012 - 70% गुण

आपल्या शाळेत मला शिक्षकाची नोकरी दिल्यास मी प्रामाणिकपणे व निष्ठेने अध्यापनाचे कार्य करीन, तरी मला नोकरीची संधी द्यावी, ही नम्र विनंती.

कळावे

स्थळ : गोधोळी

आपला विश्वासू

दिनांक : 23-5-13

अ.ब.क.

सोबत जोडलेल्या प्रमाणित प्रती :

- (1) उच्च माध्यमिक शालांत परीक्षा गुणपत्रक
- (2) बी.ए. गुणपत्रक
- (3) बी. एड. गुणपत्रक
- (4) एम. ए. गुणपत्रक

मूळ कागदपत्रे मुलाखतीच्या वेळी सादर करीन.

आकलन

लेखन कौशल्यांशी संबंधित असलेल्या आणि विद्यार्थ्यांची 'आकलनक्षमता' विकसित करणारा हा प्रकार आहे. विद्यार्थ्यांनी वाचलेल्या गद्य व पद्य उताऱ्याचे आकलन पडताळून पाहण्यासाठी 'उताऱ्यावरील प्रश्नांची उत्तरे' लिहिण्यास सांगितले जाते. यालाच उताऱ्याचे आकलन असे म्हणतात. त्यासाठी दिलेला उतारा विद्यार्थ्यांनी काळजीपूर्वक वाचावा. मध्यवर्ती आशय नीट समजून घ्यावा. प्रश्नांचा अर्थ लक्षात घेऊन उत्तरे आपल्या भाषेत समर्पक अशी लिहावीत. भाषेचे कौशल्य, शब्दांचा वापर, वाक्याची मांडणी व नेमके उत्तर यातून दिलेल्या उताऱ्याचे विद्यार्थ्यांस किती आकलन झाले आहे हे त्यावरून कळते.

नमुना उतारा : (1)

पुढील उतारा वाचून त्याखालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

सामाजिक भावना हा विकसनशील मानवी जीवनाचा आत्मा आहे. ही भावना नेहमी तीन प्रकारांनी प्रकट होते. शब्दांनी, अश्रूंनी आणि कृतींनी. 'काव्य' हे भावनेचे पहिले सुंदर स्वरूप पण काव्यातील शब्द कितीही सुंदर असले तरी शेवटी ते वाऱ्यावरच विरून जातात. 'अश्रू' हे भावनेचे दुसरे रूप ! पण माणसाच्या क्षुब्ध हृदयसागरातून बाहेर येणारे हे मोती शेवटी मातीमोलच ठरतात. डोळ्यातल्या पाण्याने मनुष्य स्वतःच्या हृदयातील आग सुद्धा शांत करू शकत नाही. मग जगा-तला वणवा तो काय विझवणार? सभोवतालचे दुःख पाहून व्याकूळ झालेले माणसाचे मन हलके करण्यापलिकडे शब्द आणि अश्रू यांच्यात सामर्थ्य असत नाही.

या भावनेचे तिसरे स्वरूप म्हणजे 'कृती' जे मानवी प्रगतीला उपकारक होऊ शकते. या स्वरूपात ती तोंडाने किंवा डोळ्यांनी बोलत नाही. ती नेहमी हातानेच बोलते. स्वतःचे रक्त शिंपून ती इतरांचे जीवन फुलविते.

शब्द, अश्रू आणि रक्त ! तिघांच्या उगमाचे स्थान एकच पण त्याची जगे किती भिन्न.

लेखक : वि.स. खांडेकर

प्रश्न :

- (1) विकसनशील मानवी जीवनाचा आत्मा कोणता आहे?
- (2) भावना कोणत्या तीन प्रकारांनी व्यक्त होतात?
- (3) मनुष्य डोळ्यातल्या पाण्याने काय शांत करू शकत नाही?
- (4) मानवी प्रगतीला काय उपकारक ठरते?
- (5) वरील उताऱ्यास योग्य ते शीर्षक द्या.

उत्तरा (2)

हास्य ही जीवनाची एक मूलभूत प्रवृत्ती आहे. वाङ्मयामध्ये त्याला रसाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. शब्दांच्या योजनेने हास्यरस निर्माण करणे ह्याला विनोद म्हणतात. सुशिक्षित अन सुसंस्कृत माणसांच्या समाजात आणि वाङ्मयात विनोदाला फार मोठी प्रतिष्ठा आहे. किंबहुना विनोदबुद्धी असणे हे संस्कृतीचे लक्षण समजले जाते. विनोद हा काही नुसता शब्दांचा खेळ नाही. ती जीवनाकडे पाहण्याची एक विशाल दृष्टी आहे. व्यक्तीच्या किंवा समाजाच्या बुद्धीचा विकास झाल्यावाचून ही दृष्टी त्यांना प्राप्त होत नाही. ज्या समाजात व्यक्तीला संपूर्ण स्वातंत्र्य आहे, त्या समाजात तारुण्याचे वातावरण उत्पन्न होते; खेळ, कला, उत्सव याची वाढ होते; आणि सामाजिक जीवन समृद्ध होते. आशावादित्व, औदार्य, खेळाडूपणा आणि सहानुभूती ह्या सद्गुणांचा अशा समाजात विकास होतो आणि मग त्यामधून विनोदाचे तत्त्वज्ञान निर्माण होते. विनोद हा इंग्रज आणि अमेरिकन लोकांच्या जीवनाचा तर एक स्थायीभाव होऊन बसलेला आहे. ज्या समाजात व्यक्तीला स्वातंत्र्य नाही, किंबहुना समाजाच्या हितासाठी किंवा सुरक्षेसाठी व्यक्तीचे स्वातंत्र्य नियमांनी, रूढींनी आणि कायद्यांनी ज्या समाजात मर्यादित केलेले असते, त्या समाजात विनोदाची वाढ होऊ शकत नाही.

आचार्य प्र. के. अत्रे

प्रश्न :

- (1) विनोद कशाला म्हटले जाते?
- (2) विनोदाला फार मोठी प्रतिष्ठा कशात आहे?
- (3) सद्गुणांचा विकास कोणत्या समाजात होतो?
- (4) विनोदाची वाढ कोणत्या समाजात होत नाही?
- (5) वरील उताऱ्यास योग्य शीर्षक लिहा.

भित्तीपत्रक

शालेय जीवनात विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी विविध उपक्रम राबविले जातात. त्यातील एक उपक्रम म्हणजे भित्तीपत्रक होय. हा उपक्रम विद्यार्थी व शिक्षकांनी मिळून करावयाचा आहे. या उपक्रम तून विद्यार्थ्यांच्या विविध सुप्त कलागुणांना संधी मिळावी त्यातून भाषाकौशल्याचा विकास व्हावा हा हेतू आहे. निबंध लेखन, घोषवाक्ये, चित्रे आणि माहिती विद्यार्थ्यांकडून घेणे आणि ती शाळेच्या योग्य ठिकाणी प्रदर्शित करणे. या उपक्रमामुळे ज्या विद्यार्थ्यांनी या उपक्रमात सहभाग घेतला आहे त्यांना प्रोत्साहन मिळेल. आणि भित्तीपत्रकातील माहितीचा व ज्ञानाचा विद्यार्थ्यांना उपयोग होईल.

उदा :

- (1) पाच जून पर्यावरण दिन : या दिनाच्या अगोदर विद्यार्थ्यांना पर्यावरण विषयाबद्दल माहिती संकलन करण्यास सांगणे.
- (अ) पर्यावरणासंबंधी विविध स्वरूपात चित्रे काढणे.
- (आ) पर्यावरणातील समस्या व त्यावर उपाय यावर लेखन करण्यास सांगणे.
- (इ) पर्यावरणासंबंधी घोषवाक्ये तयार करण्यास सांगणे
- (ई) पर्यावरणाविषयी काम करणाऱ्या व्यक्तींच्या कार्याचे संकलन करणे.

अशा विविध स्वरूपात विद्यार्थ्यांकडून संकलन करवून घेणे व पर्यावरण दिनानिमित्त योग्य ठिकाणी व सर्वांना वाचता येईल अशा ठिकाणी प्रदर्शित करणे.

खालील दिलेल्या विषयांवर आपल्या शाळेत विविध उपक्रम राबवावेत :

- (1) 31 मे व्यसनमुक्ती दिन.
- (2) 5 जून जागतिक पर्यावरण दिन.
- (3) 7 जुलै वनमहोत्सव दिन.
- (4) 11 जुलै जागतिक लोकसंख्या दिन.
- (5) 2 ऑक्टोबर महात्मा गांधी जयंती.
- (6) 1 डिसेंबर एड्स दिन.

शब्दसंग्रह

अ

अनुरागे	-	प्रेमाने
अप्रमत्त	-	नम्र
अवगणना	-	निंदा
अखंड	-	खंड नसलेला
अनर्थ	-	संकट
अस्त्र	-	मंत्रोच्चाराने उगारण्याचे हत्यार
अधाशी	-	हावरट
अधम	-	नीच
अपरिचित	-	अनोळखी
अनामिक	-	नाव नसलेले

आ

आपंगिले	-	आपला म्हटले
आबाळ होणे	-	हेळसांड होणे.
आदाब	-	वंदन, मुजरा
आरसपानी	-	स्वच्छ, पारदर्शी
आरती	-	स्तुती

इ

इंगळ	-	मोठा विंचू
------	---	------------

उ

उलाढाली	-	उचापती, उपद्रव्याप
उद्विग्न	-	हताश, निराश
उद्धृत	-	सांगणे
उत्कर्ष	-	भरभराट

ऊ

ऊहापोह	-	चर्चा
--------	---	-------

ऋ

ऋण	-	उपकार
----	---	-------

ओ

ओशाळणे	-	लज्जित होणे.
--------	---	--------------

क

कपी	-	वानर, माकड
कंजूष	-	कृपण
कलत्र	-	पत्नी
कवाड	-	दार
कलागत	-	भांडण
कटवले जाणे	-	दूर करणे
कासे	-	कमरेला
कालवा	-	गर्दी
कैवारी	-	संकट मुक्त करणारा

ख

खीरारी	-	गुराखी
खुराक	-	खाद्य
खुशामत	-	स्तुती

ग

गढी	-	लहान किल्ला
गीताख्य	-	भगवद्गीतेने सांगितलेले
गुर्मी	-	मगरूरी
गोत्यात	-	संकटात

च

- चडकणा - हाताचा प्रहार करून
चित्ती - मनात
चोखंदळ - चिकित्सक

ज

- जबानी - तोंडी हकीकत
जलद - ढग, मेघ
जाच - त्रास

ठ

- ठाम - दृढ

ड

- डाफरणे - रागावणे

ढ

- ढाळणे - खाली टाकणे

त

- तळुसुति - कंबरकसून
ताटी - दरवाजा
तांबूल - विडा
तालीम - सराव

द

- दखल घेणे - लक्ष देणे
दरवेशी - अस्वलाचा खेळ दाखविणारा
दारा - पत्नी
दुर्मंत्री - दुष्ट स्वार्थी मंत्री
द्योतक - प्रतीक

न

- नलिनी - कमळ
निखारा - विस्तार
निज - स्वतःचा
नियंता - नियंत्रण ठेवणारा
निर्विकार - आकार नसलेले
नेक - सरळपणा
नौबद - नगारा

प

- पराव्या कारणे - दुसऱ्याच्या कल्याणासाठी
पाकालय - स्वयंपाकघर
पांद - लहान वाट
पार्थ - अर्जुन
पिंड बांधणे - जखम बांधणे
पोया - पोळा
प्रगल्भता - परिपक्वता
प्रेषित - अनुयायी

ब

- बळीराजा - शेतकरी
बिकट - कठीण
बिलाकसूर - बिनचूक
बैरागी - संन्यासी, साधु
बोज - रुबाव, मान
बोली - वाणी

भ

- भुजबळा - बाहुसामर्थ्याने

म

मगदूल	- खाऊन सुस्त होणे
महत्ता	- महत्त्व, मोठेपणा
मा	- लक्ष्मी
माथा	- कपाळ
माधव	- श्रीकृष्ण
मुकिया	- मुका
मैफल	- संगीत सभा
मोकलिती	- दूरकरणे
मोगरी	- लाकडी हातोडा

य

यती	- साधु
येरगटणे	- गुरफटणे

र

राव	- राजा
रास	- ढीग

ल

लंघन	- उपवास
------	---------

व

वटपत्र	- वडाचे झाड
वध	- ठार मारणे
वर्धिष्णु	- वाढणारा
वर्म	- उणीव असलेली गोष्ट
वसनागार	- कपडे ठेवण्याची जागा

वाचा	- बोलणे
वात्सल्य	- प्रेम, माया
विदेह	- देहरहित
विभव	- संपत्ती
वियोग	- ताटातूट
व्यय	- खर्च

श

शक्कल	- युक्ती
शेज	- अंथरूण, शय्या

स

सत्यार्थ	- सत्यासाठी
संतती	- मुलेबाळे
सन्मती	- चांगली बुद्धी
सन्मौक्तिक	- सुंदर मोती
सा	- ती (सर्वनाम)
सायरन	- धोक्याची सूचना देणारा भोंगा
सिंधु	- सागर, समुद्र
सीवारु	- रानात
स्फुरण	- स्फूर्ति

ह

हवाला	- ताबा
हिमायत	- पाठबळ, आश्रय
हेका	- हट्ट, निश्चय
हेंडालू	- झोंबाझोंबी

